

August BEBEL

Hz. Muhammed ve Arap İslam Kültürü

Arya Yayıncılık

August BEBEL

Hız. Muhammed

Ve

Arap İslam Kùltürü

(Mohamedisch - Arabische Kùlturperiode)

Çeviri:Sıddık Çelik - Hasan Erdem

Arya Yayıncılık

Günümüzde, Hıristiyanlığın insanlığa iyilik getirmiş olduğu, insanlığı kurtarıcı görevinden söz edip durulmakta ve bu arada da Roma İmparatorluğunun parçalanmasından on beşinci yüzyılda ki Rönesans hareketinin başlamasına kadar geçen süre boyunca kendini duyuran büyük kültür boşluğu gözden kaçırılmaktadır.

Hıristiyanlığın bütün bir ortaçağ boyunca eski kültür ve uygarlıklarla ne gibi bir ilişki kurduğu, Hıristiyan Avrupa halklarının -kendisinden yararlanarak inanılmaz çaba ve gayretler sonunda- kendilerini ortaçağın kâbusundan kurtardıkları kültür ve uygarlık araçlarını nereden edindikleri unutturulmak istenmektedir.

Buradaki gerçekliği göz önüne serebilmek için, gerek doğudaki gerekse İspanyadaki Muhammed-Arap kültür dönemini güncel gerçeklerle ilintileyerek anlatmak bana elverişli bir yol gibi göründü. Bu kültür döneminin göz önüne serilmesi, ayrıca hiçbir dinin kültür ve uygarlık yolunda ilerleyen insanlığa sonsuza kadar yeterli gelme özelliğini korumayacağını ve belirli bir kültür döneminin belirli bir ürünü olan bir dinin, bu özelliğinden ötürü, insanlığın kültür gereksinimleriyle çelişkiye düşeceği bir zaman uğrağının eninde sonunda ortaya çıkacağını da gösteriyor.

August Bebel Vorsdorf—Leipzig Eylül 1883

İslam'ın Doğuşu ve Yükselişİ

Doğru, modern kültür ile ilişkileri yönünden öncelikle göz önüne alınması gereken dinlerin doğduğu yerdir. Gerek Musevi dini gerek Hıristiyan dini gerekse de İslamiyet, birbirleri ardından Doğunun bağrından çıkmışlar ve her üçü de aynı ırkın, Samilerin dini olarak doğmuşlardır. Bu dinler sırayla birbirleri üstünde yükselmekle kalmamışlar, aynı zamanda bunların her biri içinde yaygınlaştığı ve etkili olduğu toplumun gerek karakter özelliklerine gerekse eğitimin gelişmişlik düzeyine göre kendi özünü geliştirmiştir.

Bütün dinlerin insanın eseri olduğu ve insan ihtiyaçlarından kaynaklandığı olgusunu ispatlamak halen gerekliyse, bu ispatı dinlerin doğuş ve gelişme tarihlerinde bulabiliriz. Ancak bu dinlerden her biri, hakiki ve kusursuz olma niteliğini ötekine bırakmak istemez. Bu bağlamda, Alman yazar ve düşünürü Lessing'in Bilge Nathan oyununda ki o çok başarılı üç yüzük benzetmesini anımsatmakta yarar vardır.

Diğer taraftan bu dinler birbirinden türemiş, daha doğrusu bir öncekinin üstüne çöreklenmişlerdir ama kendilerinden önceki dinlerinkinden daha farklı bir yoldan etkili olabilmek ve benimsenmek için doğdukları ve yayıldıkları andan itibaren dönemlerinin olduğu kadar içinde yayıldıkları toplumların düşünce dünyasına egemen olan görüşleri, anlayış, düşünce ve değer yargılarını da kendi bünyelerinde eriterek özümsemek zorunda kalmışlardır.

Bahsedeceğimiz her üç dinin kökenlerini geriye doğru izleyecek olursak, bunların içinde en eski din olan Museviliğin kaynağının, Hz. Musa'nın gizli ve oldukça köklü ilişkisi sayesinde özellikle yakından tanıdığı eski Mısır'ın dini, bunun kaynağının da daha önce ki Brahma dini olduğunu görürüz. Tektanrıci en eski dinlerden gelen bir kolun gelişmesi, bir yandan Budizm'e, öte yandan Zerdüşt ve Konfüçyüs öğretilerine dayanır.

Bu dinler bugün bile Asya'nın büyük yerleşim bölgelerinde varlıklarını halen sürdürdükleri gibi, insanlığın neredeyse yarısına egemendirler. Yok olup gitmiş eski Mısır dinlerinin yanı sıra Musevi, Hıristiyan ve İslam dinleri bu ikinci gelişme kolunun ürünüdürler. Bunlardan son ikisi çeşitli mezheplere ve hiyerarşik düzenlenmiş tarikatlara bölünmüşler, Asya ve Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünün yanı sıra Avrupa'yı da yer yer etkinlik alanları içine almışlardır. Hıristiyan Avrupa kültürüne bağlı halkların istila ve sömürgeleştirme hareketleri sonucunda Hıristiyanlık Yeni Dünya da tek başına belirleyici ve etkin din olmuştur.

Gerek iklim, arazi ve toprağın, gerekse beslenme olanaklarının niteliği, halkların doğal maddi gelişmelerini ve karakterlerini etkileyerek bunları belirlerken, bunlardan kaynaklanan ekonomi ve toplum biçimleri de söz konusu toplumun zihinsel gelişmesini belirler. Dış etmenlerin katkıları ne kadar elverişliyse, bu gelişme de o kadar olumludur. Bu koşullardan bazıları şunlardır: Rahat bir yaşama tarzının ve yolunun büyük güçlüklerle karşılaşılmadan sağlanması; gerek etkisi gerekse olaylarıyla hayal gücünden çok aklın gelişmesini destekleyip körükleyen bir doğanın

varlığı ve bütün bunların ötesinde, o topluma yabancı ya da kökenleri çok geçmişte bulunan eski kültür etkilerinin var olduğu ortamlar da, bu etkilerin toplumun algılama ve kavrama gücünün yanı sıra karakterine de uygun düşmesi ve özümsemeyi kolaylaştırması. Bunların yerine hayal gücünün geliştirici tüm etken ve koşullar, dini körükleyip zihinsel, düşünsel gelişmenin önünü tıkayacaklardır. Bunların başında nedenleri kavranamayan doğa olayları yer alır. Bu olaylar duyguları etkileyip hayal gücünü uyarır ve harekete geçirirler. Böylece söylencelerin doğmasına elverişli ortam ve koşullar hazırlanmış olur. Doğa olayları ortaya ne kadar güçlü çıkar, insanlara ne kadar büyük zarar verir ve onları ne kadar çok korkutursa, insan da o ölçüde büyük endişeye kapılır, bu kendine ayaklanmış görünen ve ancak canlı, yaşayan iradeyle donanmış varlıklar olarak tasarlayabildiği güçleri yatıştırabilmek ve onların öfkesini dindirebilmek, kısacası onlardan kurtulabilmek için her şeyi yapar.

Başka bir deyişle, din kökenine dayalı düşünce ve tasarımlar, doğaya ilişkin bilgi ile ayrılmaz ve sıkı bir bağ kurmuşlardır. Doğaya ilişkin bilgilerin sığılığı ve yetersizliği dinsel düşünce ve tasarımların batılığa ve ilkelliğe doğru gittikçe artan bir yol izlemelerine neden olur. Öte yandan doğaya ilişkin bilgilerimiz de, hem doğanın hem de maddi ortam ve koşulların, insan aklının gelişmesini belirleyen gücüne bağlı olacaktır.

Demek ki yeni bir din kendine yandaşlar bulmak ve yayılmak istiyorsa, bunun ilk koşulu o dinin öğretilerinin o toplumun kültür düzeyine uygun düşmesidir. Din öğretilerinin, yaygınlaşmayı amaçladıkları ortamın kültür düzeyinin

gerisinde kalmaları ya da tersine bu düzeyin üstünde yer almaları, o dinin yaygınlaşma ve gelişme şansını olumsuz etkileyecektir. Birinci durumda, en iyimser olasılıkla bu ilkeler söz konusu toplumun kültür düzeyi bakımından az gelişmiş alt katmanlarını ve sınıflarını, ikinci durumda da üst katmanlarını ya da başka deyişle kültür düzeyi gelişmiş sınıflarını memnun edecek, gelelelim her iki durumda da kalıcı bir etki yapma şansını yitirip sonunda ya tamamen yok olup gidecek ya da belki yüzyıllar sonra, kendisine kültür düzeyi bakımından uygun ortamı sağlayacak koşulların doğması, başka deyişle toplumun belli kesimlerinin daha yüksek bir kültürel gelişmişlik durumuna ulaşması üzerine yeniden ortaya çıkıp kendine uygun ve elverişli bir ortamda yayılma olanağına kavuşacaktır.

Öyleyse hiç bir din biçimsel değişmelere uğramadan zihinsel ve kültürel düzeyi gelişmiş bir toplumda tutunabilme olanağı bulamaz. Ama bir dinin değişimlere uğraması, o dinin asıl özünün ortadan kalkmasına yol açabileceği gibi, bundan böyle saygınlık uyandırma ve insanları her yönden tatmin etme bakımından da bekleneni vermemesi sonucunu doğurabilir. Örneğin Protestanlık bu olguyu belirgin bir biçimde ispatlamıştır.

Bu bakımdan, dinin (biçim değiştire değiştire) gelişmesi onun, dolayısı da bütün dinlerin son kerte de yok olmaya, ateizme doğru yol aldıklarını gösterir. Ancak dine yönelik gereksinmelerin hala ağır bastığı bir dönemde, tepeden inmece, yapay buyruklarla dinlerin yok olabileceği demek değildir bu. Bu yönde atılmış bir adımın saçmalığını ve uygunsuzluğunu, Fransız devrimi sırasında bu amaçla

gerçekleştirilen ama sonun da dini yok etmek yerine monarşinin geri dönüşünü kolaylaştıran yasalar göstermektedir.

Dinin en son ve en yüksek gelişmişlik basamağı olan ateizme bugüne kadar henüz hiçbir toplum gerçek anlamıyla ulaşabilmiş değildir. Ancak kültür düzeyleri yüksek toplumların dinin gelişme merdiveninin bu son basamağına yaklaşmakta olduklarına ve din kültürünün yok olma sürecinin böyle toplumlar için sadece bir zaman sorunu olduğuna hiç kuşku yok. Günümüzde kiliselerden hemen hiç birinin, kendine bağlı kimseler arasında sayıları hızla artan kiliseye karşı kayıtsız ve ilgisiz kimseleri kiliseye yeniden çekmeyi ve bağlamayı başaramamaları ve hiçbir yeni dinin, istediği kadar gelişmiş olsun, büyük bir taraftar bulamaması, bu söylediklerimizi doğrulamaktadır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamaları derleyip özetleyecek olursak; herhangi bir toplum belirli değil de herhangi bir dönemde ne mevcut toplumsal ve siyasal koşullara ne de herhangi bir dine uyum sağlamaya elverişlidir, diyebiliriz. Bu bakımdan, Hıristiyanlığı yeni yeni benimsemiş geçmişin putperest toplumların, Hıristiyanlığı olanca göz kamaştırıcılığına ve debdebesine karşın yine de kendi bildiklerinden vazgeçmemeleri ve yabancılıklarını sürdürmeleri, bu toplumların birer kültür toplumuna dönüştükleri durumlarda da, bu dönüşümlerin onların Hıristiyanlığı benimsemeleri sayesinde değil de, çağdaş kültürün olanak ve araçlarını kendilerine mal edip bu kültürü özümsemeleriyle gerçekleşmesi, çok karşılaşılan bir durumdur.

Herhangi bir topluma, onun o zamana kadar geliştirerek getirdiği toplumsal, siyasal ve dinsel düzeye pek ters düşmeyecek toplumsal, siyasal ve dinsel koşulları benimsetmek nispeten kolaydır. Oysa aynı toplumu, ulaşmış bulunduğu kültür düzeyinin daha altına inmeye ya da tersine, bu düzeyin birden bire yapay bir sıçramayla daha üstüne çıkmaya zorlayarak ona bu koşulları dayatmak ve benimsetmek olanaksızdır. Benimsenmenin gerçekleşmesi için, koşullar ile toplumun kültür düzeyi arasındaki farklılığın belli sınırları aşmaması gerekir. Bu yüzden, yukarda değindiğimiz yoldan yapay tırmandırma deneyinin uygulandığı ve bir süre için tutar grndğu ülkelerde ve toplumlarda doğmuş toplum kurumların yada din devletlerinin türedikleri, hızla yine yok olup gittikleri grlmştir. Çağdaş uygarlığın, kendilerine yarardan çok yok olma sonucunu getirdiği Kuzey ve Güney Amerika yerlilerinin ve dünyanın başka bölgelerindeki yerli halkların sundukları örneklerde bu olguyu günümüzde de yaşamaktayız.

Öyleyse dinsel düşüncelerin, halkların kültür düzeylerinin bütünü ile ayrılmaz bir bağ oluşturduğu gerçeğini yadsıyamayız. Dinler de tıpkı insanın ve toplumun uyduğu sosyal yasalar gibi belirli yasalara göre gelişirler. Bu bakımdan herhangi bir dinin kurucusunun bir sahtekr olduğunu ileri sürmek ne kadar anlamsızsa, belli bir dinin doğup, yaygınlaşıp gelişmesini böyle bir kimsenin olağanüstü ve çok özel etki ve gücüne bağlamak da o lde yanlıştır. Çağların öncülerine yakından bakacak olursak, sonraki çağlarda herhangi bir dinin kurucusu olarak saygıyla anılan ve öğrettiği dinin ilkelerinin ve görüşlerinin ortaya konmasında

tek başına etkin ve bunların sahibi gibi karşılanan kimselerin aslında hiç de tek başlarına olmadıkları, genelde gerek kendilerinden önce gerekse kendileriyle birlikte, aynı anlayış ve görüşleri paylaşmış, aynı düşünceleri taşımış ve aynı doğrultuda çalışmış önemli sayıda dindar kimsenin yaşamış olduğu görülür.

Örneğin Martin Luther ortaya çıkıp ünlü 95 tezi içeren bildirisini Wittenberg kilisesinin kapısına çivilememiş ve papalığa karşı savaş ilan etmemiş olsaydı da, yine bir şey değişmeyecek, dindeki reform hareketi eninde sonunda başlayacaktı. Çünkü papalığa ve köhneleşmiş kiliseye karşı mücadele dönemin içinde zaten çoktan başlamıştı. Luther yalnızca, eylemiyle din mücadelesine belli bir biçim ve yön kazandırdı ve böylelikle çoğu kendisinden oldukça farklı görüşler taşıyan mücadele arkadaşlarının öncüsü olup çıktı. Bir başka örnek; Lassalle, Leipzig İşçi Komitesi'ne yönelik o ünlü yanıtı kaleme almasaydı Almanya'da modern sosyal hareket başlamayacak mıydı? Sosyal hareket çoktan dönemin havasına sinmiş, çoktan gündeme gelmişti. Lassalle de tıpkı Luther gibi, toplumsal harekete yön ve biçim verdi, o kadar. Bugün Protestanlık ne kadar Luther'ciyse, işçi hareketi de o kadar Lassalle'cidir.

Burada değindiğimiz düşünce, bilimsel sistemlerin kurucuları için de geçerli olmakla birlikte, din sistemlerinin kurucuları için onlar için olduğundan daha da geçerlidir. Çünkü bütün din sistemlerinin temelindeki ahlak ilkeleri, insanlığın gelişme süreci boyunca büyük bir sağlamlık ve dayanıklılık göstermekle kalmamış, aynı zamanda birbirleriyle büyük bir benzerlik içinde olagelmışlerdir. Din sistemlerine ise yalnızca

biçim yaratmak kalmıştır, oysa bilimsel sistemler, gelişmiş bir bilgi düzeyi, büyük bir deneyim, deney ve gözlem birikimi ve alabildiğine derin bir düşünce yardımıyla araştırılıp incelenebilir ve oluşturulabilirler, başka bir deyişle bilimsel sistemlerin içerikleri tamamen yenidir. Bu nedenle bilimsel sistemlerde yine de bireyin etkin katkısı din sistemlerinde olduğundan daha çoktur.

İnsanların bir arada yaşadıkları her yerde belli başlı ahlak ilkeleri kendiliklerinden ortaya çıkarlar. İnsanların toplumsal ortak faaliyetleri, temel ilkeleri yönünden hemen her yerde birbirine benzeyen ahlak yasalarının çıkarılmasını zorunlu kılar. Bir arada yaşamaya zorunlu insanların, gerek hırsızlığı, gerek yaralama ve öldürmeyi gerekse de apaçık aşırı bencil yararlaraya yönelmeyi cezalandırmaları, her toplumsal ilişkinin özünde yatan bir kaçınılmazlıktır. Ve böyle bir zorunluluğun göz ardı edildiği yer ve durumlarda her türlü toplumsal ilişki ve birlikte yaşama olanağı ortadan kalkar. Öyleyse, toplumsal ilişkilerin ürünü olan belli başlı ahlak ilkeleri ve ahlak anlayışları, her yerde hukukun temelini oluşturur demek doğru olacaktır. Örgütlenmiş her insan topluluğu, ister klan, kabile, aşiret, boy isterse de halk ya da halklar topluluğu olsun, ahlak ilkelerini bir arada yaşamalarının temel koşulu ve dayanağı olarak görürler.

Örneğin kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına da yapma, yolunda bir ilke, her insan topluluğunda ideal bir hak ve hukuk anlayışının ürünü, temel ve ideal bir ahlak ilkesi olarak benimsenecektir. Burada söylenmek istenen şeyin, her bir bireyin bilincine açık seçik yansımamış olması, başka bir deyişle içeriğin iyice kavranamaması, bu gerçeği değiştirmez.

Ne devlet yasalarının ne de kurumlarının, gerek geçmişin ilkel, gerekse günümüzün gelişmiş uygarlık ve kültür basamağında, "kendine yapılmasını istemediğini şeyi başkasına yapma" düşüncesine açık seçiklik getirmemiş olması tezimizi çürütmez. Çünkü böyle bir ilkeden sapmalarda, maddi gücün ve iktidar olanaklarının dağılımının yansımaları olan yetkilerle donanmışlık işin içine karışır. Maddi güç olanaklarını ellerinde bulunduran yetkili kişiler ya da sınıf, toplumun geri kalan bölümüne ya da çoğunluğuna, temel ahlak ilkelerinden sapmaları kendi çıkarları doğrultusunda haklı gösteren ve bu türden sapmaların önü alınmaz olduklarına insanları inandıran düşünceleri onlara benimsetebilmeyi becerirler.

Ancak her türlü egemenliğin ve yönetimin, toplumsal çoğunluğun onay ve desteğini kazanmış olması zorunluluğunun yanı sıra, yetkileri hiç sınırlanmamış bir despotun bile, toplumun genel hak ve hukuk anlayışının, başka deyişle bilincinin sınırlarını canı istediği gibi zorlamaya başladığı andan itibaren, iktidarda uzun süre kalabilme şansını kesinlikle yitireceği gerçeği, ahlak anlayışlarının ve ilkelerinin büyük gücünü ispat etmekle kalmaz, aynı zaman da manevi düşünsel akımların öznel isteklere bağlı olarak doğmaya ve yönlendirilmeye hiç de elverişli olmadıklarını gösterir.

Belli başlı ahlak ilkelerinden en eskisi ve en yenisi, herkesin eşit olduğu ilkesidir. Bu yüzden hem en eski ve hem de en yeni din sistemlerinde bu temel ilkeyle karşılaşırız. Hıristiyanlığın, kendisinden beş yüz yıl daha yaşlı Budizm'de ya da her ikisinden de daha yaşlı Brahmanizm'de

öğretilmemiş tek bir ahlak ilkesi yoktur. Hıristiyanlık tarih sahnesinde görünmeden çok önceleri mal ve mülkün ortaklığı ilkesi Brahmanizm'de öğretilmiş, daha sonra Budizm'de, bu dinin en sadık Budistlerince bu ilke hayata geçirilmiştir.

Aynı ya da birbirine benzer düşüncelerin doğmasını sağlayan aynı ya da benzer koşulların ortaya çıkması durumun da, bu düşünceleri taşıyan ve öğreten kimselerin, onları bir yerlerden ve geçmişten öğrenmelerine gerek kalmaz. Gerçekten de aynı veya benzer koşulların var olması durumunda, söz konusu düşüncelerin, değişik kimselerin beyinlerinde değişik çağlarda ortaya çıkıp geliştikleri olgusu binlerce kez ispatlanmıştır. Bu gerçeği biran unutabilirsek, en azından çok belli başlı temel ilke ve öğretileri bakımından Hıristiyanlığı Budizm'in ve ondan çok daha eski olan Brahmanizm'in kötü bir kopyası ya da taklidi olarak nitelendirebiliriz. [1]

Hıristiyanlık ile aralarındaki tek farkı, Hıristiyanlığın Budizm'e ve Brahmanizm'e göre, ürünü olduğu çağın koşullarına göre değişmeler göstermiş, başka deyişle bu dinin temsilcilerinin tüm direnmelerine karşın, değişen dönemlerin ruhuna uyabilmek için onların koşullarına ayak uydurmuş ve durmadan kendini yenilemiş olmasıdır.

Büyük din sistemlerinin Doğuda ve hemen hemen aynı bölgelerde doğup ortaya çıkmış olmalarına rastlantı gözüyle bakamayız. Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın beşikleri, coğrafi yönden birbirine bitişik sayılır. Hz. İbrahim'in sürüsünü otlattığı ve gömüldüğü söylenen topraklar, Hz. Muhammed'in doğduğu, öldüğü ve dini yaydığı topraklardan o günün koşullarına göre sadece birkaç günlük

bir uzaklıktadır. Hıristiyanlığın beşiğiysen, Museviliğin anayurduyla örtüşür.

Doğu, özellikle Hindistan insanlığın ortaya çıktığı bölge sayılmaktadır. (Bir başka bilimsel teori de ilk insanın Mezopotamya da ortaya çıktığını belirtmektedir.) Doğanın, az bir çabayla insanın kendisine gerekli yaşama koşullarını ve olanaklarını sağlayabilecek yeterlikte zengin ve cömert davrandığı bu bölgelerde, büyük bir olasılıkla gelişmiş ilk uygarlık ya da en azından bugün bildiğimiz en eski uygarlık doğmuş ve bu uygarlık, insanların çoğalıp yeni yerleşim alanları aramak amacıyla kuzey ve batı yönlerinde yer değiştirmelerine koşut biçimde yaygınlaşmıştır. Batı Hindistan'dan ayrılan göçerlerin çok eski tarihlerde Arap Denizi'ni geçerek Güney Batı Arabistan'a tarım ve topraklarıyla ünlü Yemen ülkesine, buradan da Kızıl Denizi'ni geçerek verimlilik bakımından Yemenden hiçte geri kalmayan bereketli Nil vadisine ulaşmış, büyük bir olasılıkla buradan da başka yerlere göçmüşler, yayılmalarını sürdürmüşlerdir.

Bir yanda Kızıl Deniz ile öte yanda çöllerle kesilmiş Nil vadisinin yoğun nüfusu, tıpkı Hindistan örneğinde olduğu gibi, katı kast sistemine göre düzenlenmiş bir devlet yapısının doğmasına yol açtı. Oysa bugünkü Arabistan'ın ve Suriye'nin, çöllerin yanı sıra bereketli tarımsal alanları da kapsayan yer yer yüksek yaylalarla bezenmiş bölgeleri, Nil vadisinin tersine, nüfusu belli bir alanda yoğunlaştırmadan geniş bölgelere yaymaya elverişli olduğundan, buralarda kesin kasta dayalı bölünmenin ve bundan kaynaklanan katı hegemonyacı bir devlet sisteminin doğması olanaksızlaşıyordu. Bu bölgelerde gelişen yüzyıllar içinde,

kast ayrımlarını içeren katı bir devlet sistemi yerine, bugünkü (1885) Almanya'nın beş katı büyüklükte bir coğrafî alana yayılmış biçimde zengin, kendi içinde çok kademelenmiş bir kabile ve aile hayatı ortaya çıkmaya başladı. Nüfus genelde aynı ırktan gelmeydi ama uğraş ve yaşama tarzı bakımından çok büyük farklılıklar doğmuştu. Güneydoğu Arabistan'ın bereketli topraklarında ve kıyı şeridi boyunca canlı bir ticaret hayatının ve buna bağlı toplumsal ilişkilerin beslediği gelişmiş bir uygarlık ve kültür, oldukça erken bir dönemde ortaya çıktı. Aynı gelişme süreci kuzeyde Suriye'de ve Fenike krallığının doğduğu gerek zenginliği gerekse uygarlığı ve kültürüyle Akdeniz'deki krallıkların ilki olma onurunu uzun süre koruduğu Akdeniz'in doğu kıyısı boyunca da yaşandı.

Dağların ve ormanların yağmurlu ve nemli bir hava sağladıkları, bunun sonucundan da uçsuz bucaksız yüksek yaylalar da bereketli, gür otlakların sürülere elverişli beslenme olanakları sunduğu Arabistan'ın iç bölgelerinde ise doğaya bağlı bir göçebe (bedevi) yaşama tarzı gelişmişti. İlbaharda sık sık patlak veren fırtına ve yağmurlar yüksek yaylalarla çevrili çöllerin, yüksek dağların eteklerine yakın bölümlerini sular altında bırakınca ve sihirli bir el değmişçesine topraktan gür yeşillikler fışkırınca çobanlar da kısa bir süre için yüksek yaylalarda çöllerin bu yeşillenmiş düzlüklerine inerlerdi. Bedevi kabileleri arasında en iyi otlaklardan yararlanma konusunda sürekli tartışma ve kavga eksik olmuyor, bu tür çekişmelerin sonu kanlı dövüşlere varabiliyordu.

Çölün ortasındaki vahalara ya da çölün kıyı bölgelerindeki yüksek yayla ve dağların eteklerine yerleşmiş kabileler

hayvancılıkla uğraşır, bunun yanı sıra vahşi dağ ve çöl hayvanlarını avlamaktan da geri kalmazlardı. Öte yandan tarihin çok erken dönemlerinde ticaret yolları çölden geçmeye başlamış, bu gelişmeye bağlı olarak Araplar kervanlara saldırıp onları yağma etmekle ustalaşmış, Arap halkının bir bölümü için kavgacılık, yağma ve soygunculuk, ayrıca hayvancılık hayatın ayrılmaz öğeleri olup çıkmışlardı. Zamanla kervan ganimetlerinin paylaşılması yüzünden çıkan kavgalar, birbirine komşu kabileleri düşmana dönüştürdü; bunlar karşılıklı pusular kuruyor, birbirlerinin sürülerini, kadınlarını çalıp gasp ediyorlardı. Kabilelerden herhangi biri kendini bir başka kabileye karşı koruyamayacak kadar güçsüz hissedince, kendine yandaş arıyor, sonuçta bir kabilenin tümüyle yok olmasına yol açacak çatışmalar, savaşlar yaşanıyordu.

Yüzyıllar boyunca Arap halkına egemen olan bir yaşama tarzı, belirli karakter özelliklerinin ağırlık kazanmasına yol açmadan edemezdi elbette. Ülkenin sonsuz genişlikteki topraklara yayılmış olması nedeniyle, kabileler birbirlerinden iyice yalıtılmış, kopuk bir şekilde yaşıyorlar, bu da bunlara özgü bir kabile aile gururunun oluşması anlamına geliyordu. Kabile ve aile geleneği çok önemli bir yer tuttuğu gibi, bir yanda son derece yaratıcı, güçlü bir hayal gücü öte yanda komşu kabileye ya da aileye üstünlük sağlama hırsı, kabile atalarının kendi eylemlerini ve erdemlerini, bu özelliklerin belirlediği amaçlara uygun biçimde anlatmaları, başka bir deyişle gelenekleştirmeleri gereksinmesini körüklemiş, bunlar kuşaktan kuşağa aktarılırken abartılmadan edilememişler, büyütülüp idealize edilmişlerdir. Elde edilen hak ve ayrıcalıkların korunmasına büyük bir önem verilmiş, bu

ayrıcalıkları başkasına tanıyan kimseler bile bunlara saygı gösterip bunları benimsemekten geri kalmamışlardır; çünkü bu ayrıcalıkların çoğu savaş ve mücadeleler yoluyla elde edilirdi ve savaşlar her zaman önderler ile bunlara itaat edenlerin varlığını gerektirir. Araplar yenik düşmüş düşmana merhamet gösterirler, bundan gurur duyarlardı. Kendilerine yabancı, nüfusu yoğun olmayan bir ülkede, gerek doğa olaylarının gerek vahşi hayvanların gerekse de her türlü düşmanın hazırladığı adım başı tehlikelerle dolu bir ortamda emin ve korunaklı bir barınağın önemini çok çabuk kavramışlardı; belirli bir uygarlık düzeyine ulaşmış her toplumda olduğu gibi, Araplarda da konukseverlik kutsal olduğu kadar zedelenmesi olanaksız bir davranıştı. Konukseverliğe ters düşen her türlü davranış en büyük, en utandırıcı ayıplardan sayılırdı.

Oysa gerek talan ve soygunculuk gerekse aynı ya da başka kabileden birinin direnmeye kalkışması sonucunda öldürülmesi, bu eylem kalleşçe ve ödleğe gerçekleştirilmedikçe, doğal hatta onur verici bir davranış olarak karşılanırdı. Ayrıca herhangi bir hakaret ya da aşağılanmaya hedef olan kişi, karşısındakine bu davranışını kanıyla ödetme hakkına sahip olmaktan da öteye, onursuz ve korkak biri olarak aşağılanmak istemiyorsa, bu hakkını kullanmaktan kaçınmaması gerekirdi.

İşte bu belirli toplumsal koşullar altında, başka türlü söylemek gerekirse, ülkenin iklim ve doğa koşullarının da katkısıyla bu koşullara karşılık gelen belirli dinsel görüş ve anlayışların varolması gerekmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, doğal olaylar tarihin her döneminde insanların düşünceleri ve görüşleri üzerinde büyük ve belirleyici bir etki yapmışlardı. Din düşüncesini, dinsel tapınmayı hazırlayan ilk etmen, kavranamayan ve nedenleri açıklanamayan doğa olaylarıdır. Bu olaylar ortaya ne kadar şiddetli, ne kadar görkemli çıkar, bunlar henüz gelişip aydınlanmamış ilkel insanın yabanıl duygularına etkir ve onun hayal gücü bu olayların şiddeti ürkütücülüğü ve esrarengizliğiyle ne kadar çok uyarılma, insanın gözü önünde olup bitenin düzenleyicisi ve nedeni saydığı varlığa ilişkin tasarım ve düşünceleri de o kadar canlı ve hayal gücü yönünden zengin olur.

Arabistan'ın hem çirkini hem de güzeli hemen her zaman bulutsuz, pürüzsüz bir göğün altında kuşatan ışıl ışıl renk tonları, sınırlar üzerinde büyük bir uyarıcı etki yapar. Sıcak iklim, insanı daha bir duygusal, daha bir tutkulu kılar; bu insanlar hayallere ve coşkunluğa kuzey ülkelerinin insanlarından daha fazla yatkındırlar. Doğa olaylarının şiddetli, görkemli ve güçlü ortaya çıktıkları yerlerde, hayal gücü iyice üretkenleşip akla baskın çıkar. Dinsel hayallere coşku ve heyecanlara düşkünlüğün yanı sıra, hayal gücünü ve uyarılmış duyguları özellikle tatmin eden edebiyat, şarkı, müzik, masallar ve fantastik hikayeler gibi sanatlara duyulan eğilim de bu olguyla açıklanır.

Doğunun en belirleyici doğa olaylarının başında hem gezginlere hem de sakinlerine yaptığı etkiyle çöl gelir. Çöl görünürdeki aldatıcı sonsuzluğu, gündüzleri kendini yutan ışık denizi ve bütün bunlara bağlı olarak içindeki hayatın bütününe yok olup gitmişlik görünümü veren o gururlu

dinginliği ve ürpertici sessizliğiyle insanları derinlemesine etkiler. İnsan bu kımıltısız sonsuzluğun içinde kendini hem küçüklük, önemsizlik, hem de yücelik duygusuna kaptırır ve bütün bunların yaratıcısı olarak tasarladığı varlığın karşısında temkinli olmaktan da öteye denetleyemediği bir ürküntü duyar. Bu duygu, hemen her adım başı karşısına çıkan fanilik belirtileriyle daha da yoğunlaşır; çölün her köşesinde, sahipleri ya birbirleriyle dövüşmeleri ya kum fırtınası, sağanak gibi ansızın patlak vermiş doğal afetler ya da belki, uçsuz bucaksız, tekdüze kum ovalarında yollarını şaşkırmaları sonucunda açlık ve susuzluktan ölmüş hayvanların ve insanların kemikleriyle karşılaşır.

İnsan üzerinde yaptığı etkiler sonuçta yukarıdaki gibi aynı olmakla birlikte, gecenin çölde yol açtığı duygular oldukça farklıdır. Apaydınlık bir ışık denizinden, kop kuyu bir karanlığa birden bire, algılanabilecek bir ara aşamasına meydan bırakmadan geçen çölde, gece ansızın çöküverir. Zifiri karanlık göğün içinde ışıldayan gök cisimleri, yeryüzünün aynı enlemdeki başka bölgelerinde eşi örneği görülmemiş bir parlaklık saçarlar. Dünyanın aynı enlemdeki öteki bölgelerinde, Arabistan'ın geniş ve kavru lan toprakları üzerine yayılmış saydam, berrak havadan eser yoktur. Ve birden çöken geceyle çölde yaşamaya başlar. Çölün her yanında hayvanlar harekete geçer. Çeşitli ve çoğu tüyler ürpertici sesler çölün dört bir yanından yankılanırken, havanın temizliği ve inceliği, uzaklıkları neredeyse yok ederek, bu sesleri daha da yoğunlaştırır. Asabı bozulan, huzursuzlaşmış, tedirgin ve ürkekleşmiş insanların iyice uyarılan hayal güçlerinin, her yanda gecenin karanlık sessizliği içinde cirit atan, insanların peşlerine takılıp onlara zarar veren gizli,

esrarengiz ruhlar, hortlaklar yaratmasına yardımcı olmasının şaşılacak bir yanı yoktur. Bu ortam yüzünden, Arapların cinlere, perilere, hayaletlere inanma eğiliminin kökenleri çok uzak geçmişlere dayanır. Bu cin ve periler Kuranda da yer alacaktır. Hıristiyanlığın korucusu İsa'nın, İncil'e göre Sami'lerin Şeytan'ını çölde görmüş olması bu bakımdan oldukça ilginçtir. Aynı ırktan gelen ve hemen hemen aynı topraklar üzerinde yaşayan Yahudi ve Arapların kökenleri çok gerilere giden din görüş ve anlayışlarında birçok ortaklık ve benzerlik vardır. Her iki halk da kendi geçmişini İbrahim Peygamber'e bağlar. Ancak Orta Arabistan'ın sakinleri, kendilerini, Hz. İbrahim'in çöle yolladığı Hz. Hacer'in oğlu İsmail'in soyundan geldiklerine inanırlarken, Güney Arabistan da yaşayanlar Hz. Yakup'un soyu olduklarını ileri sürerler. Efsaneye göre Hz. İsmail annesiyle birlikte çölde dolaşırken Mekke yakınlarına gelmiş, burada korkunç bir susuzluğun pençesinde kıvrılmaya başlamışlardır. İsmail'in annesi Hacer, oğluna su bulabilmek endişesiyle kurak ovada bir aşağı bir yukarı dolanarak bir su kaynağı aramaya başlamış, bu arada da durmadan Tanrı'ya yalvarıyormuş; sonunda küçük İsmail'in ayakları dibinden bir kaynak fışkırmış ve umutsuzca aranan suyu onlara sağlamış. Mekke'deki kutsal Kabe'nin hemen yakınlarına düşen bu kuyu, bugün bile hala büyük bir saygıyla kullanılmakta ve İslamiyet'in kutsal yerlerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Günümüzde Asya ve Afrika'nın uzak köşelerinden kalkıp Mekke'ye gelen hacı adayları, Hz. Hacer'in endişeyle su arayışını anımsatmak istercesine Mekke'nin ana yolunu yedi kez dolanırlar. Zemzem kuyusu Hz. İbrahim ve İsmail'i anımsatırken, Kabe'de korunan kutsal Hacer'ül Esvet adlı kara taş da benzer bir efsaneye kaynak

olmuştur. Bu efsanelerden birine göre, bu taş Tanrının, herhangi bir suçundan ötürü cennetten kovup taşa dönüştürdüğü gökten düşmüş bir melektir, ancak kıyamet günü yeniden melek olup taşlığı sırasında kendisine saygı gösterenleri Tanrı'ya bildirerek, inananlar indinde tanıklık edecektir.

Bir başka inanişaya göre de, İbrahim peygamber cennetteyken bembeyaz durumdaki bu taşı beraberinde yeryüzüne getirmiş, ancak taş, inananların günahlarını kendi üzerinde toplaya toplaya kararmıştır. Ayrıca başlangıçta tepesinde kutsal taşın durduğu dikdörtgen prizma biçiminde ki bir taş yığınının ibaret olan ilk Kabe'yi Hz. İbrahim ve İsmail'in kurdukları ve buraya herkesin saygı göstermesini istedikleri rivayet edilir.

Bu arada akla en yakın olasılık, bu taşın çok eski zamanlar ışıklar saçarak gürültüyle yeryüzüne düşmüş ve çevrede hayvanlarını otlatan çobanlarca görülüp gök kökenli bir taş olarak kutsallaştırılmış bir gök taşı olmasıdır. Taşa duyulan ilgi ve aradan geçen zaman, taşın çevresinde ki efsaneyi ve mucize söylentilerini güçlendirip yaygınlaştırmış, bu efsaneler üzerine, Asya'nın en uzak köşelerine kadar yayılmış çeşitli Sami kabilelerinden insanlar, Kabe'ye hac ziyaretlerini yapmaya başlamışlardır. Kutsal taşlara tapınmanın ve onlara saygı göstermenin hemen bütün Sami halklarının en eski çağlardan bu yana sürdüre geldikleri bir alışkanlık olduğu ve bunun, onların tanrılarına tapınmalarının ilk ilkel biçimini meydana getirdiği su götürmez.

Bugün de hala örneklerini gördüğümüz gibi, bu kutsal ve sık sık ziyaret edilen yerin çevresinde çok geçmeden bir kent kurulmuştur. Bu kentin sakinleri, kente yapılan hac

ziyaretlerine büyük önem vermişler, bu mucizevi yerin ününü ve adını gitgide daha da yaygınlaştırmak ve çekiciliğini artırmak için ellerinden geleni yapmışlardır.

Mekke'de dindar bir saflık, temiz yüreklilik ile dindar bir sahtekârlık bir süre sonra el ele yol almaya başlamıştır. Ortaçağda Hıristiyanlığı kasteden ve "Roma'ya ne kadar yakınsa, Papaya o kadar uzak" özdeyişi Mekke için de uygulanabilir. Mekke daha sonra kurulacak İslam imparatorluğunun kentleri arasında inancın en zayıf, insanların sayısının en az olduğu yerd. Gevşek ahlak töreleri, her türlü ahlak ilkesine ve anlatışına aykırı zevk ve sefaya yönelik düşkün bir yaşama tarzı iyice yaygındı. Öyleki Mekke kardeş kent Medine'nin yanında, Halifelik döneminde bile dünyevi, duygusal-bedensel hazların üniversitesi sayılırdı. Buraya Sodom ve Comorra'nın Arapçaya çevrilmiş karşılığı desek yalan olmaz.

Kutsal kent Mekke, Kızıl Deniz'den altı mil içerde, yamaçları derin çatlaklarla bezeli kayalıkların oluşturduğu yüksekliklerin ortasında, bitki örtüsü cılız, ekonomik olanakları yönünden kısır bir vadide kurulmuştur. Vadinin her iki ucunda da çorak bir çöl başlar. Gelgelelim kent eski çağlardan beri Suriye'den kalkarak çölü geçen buradan Yemen'e ya da tersine Yemenden Suriye'ye giden ticaret kervanlarının başlıca durak ve uğrak yeri olmakla kalmayıp aynı zamanda her yıl sayısız hacının ve haç kervanının ziyaret merkezi olma özelliği taşıdığından, canlı bir ticaret ve alışveriş merkezi olarak da sivrilmiştir. Bu koşullar, kenti, belli bir haraç karşılığında kervanları çölde eşkıyalıkla geçinen komşu kabilelerin baskınlarından koruma görevi

yapan çeşitli Arap kabilelerininde yerleşmiş merkezi haline getirmişti. Mekke'ye yerleşmiş bu kabileler arasında, tapınağı bekleme ve Kabe'deki dini ibadetlerin yerine getirilişine göz kulak olma onurunu taşıyan başlıca kabile Kureyş kabilesiydi. Başlangıçta sıradan bir taş yığını, sonraları büyük ve geniş bir taş yapı olarak karşımıza çıkan Kabe'nin güney ucunda, içerde, kutsal taş Hacer-ül Esved yerden birkaç karış yükseklikte, duvara yerleştirilmişti. Çapı yaklaşık 15 cm uzunluğundaki dalgalı ve oval biçimindeki bu taş, sonradan gümüş bir çerçeve içine yerleştirilmiştir. Kabe'nin hemen yanı başına, ileriki yıllarda, ibadet ve dualar için bir cami yapılmıştır. Ayrıca Mekke'den birkaç mil uzaklıkta, tıpkı eski İsraililerde gördüğümüz gibi, hayvanların kurban edildiği bir düzlük vardır. Kurban edilen hayvan sayısı özellikle hac aylarında çok arttığından, hayvan leşleri havayı zehirler, veba benzeri bulaşıcı hastalıkların sık sık ortaya çıkmasına yol açarlar.

Roma İmparatorluğu döneminde Mısır, Filistin, Suriye ve Arabistan'ın bir bölümü değişik sürelerde Roma egemenliği altında kalmışlar ve Roma kültür ve uygarlığı bütün bu ülkelerde yaygınlaşmıştı. Roma İmparatorluğu parçalanıp, Hıristiyanlık iyice yaygınlaşarak İmparatorluğun resmi dini olarak benimsendiğinde, Roma'ya bağlı bütün ülkelerde başlıca iki eğilim çevresinde öbeklenmiş birçok Hıristiyan bulunmaktaydı. Bunlar ya Roma'ya ya da Bizans piskoposluğuna bağlanmışlardı. Bu Hıristiyanların yanı sıra, öteki dinlere bağlı nüfusun arasına karışmış, dağınık biçimde yaşayan Yahudiler de vardı.

İslamiyet'in kurulmasından iki yüzyıl önce, Mısır'daki İskenderiye kenti, ilkçağ eğitim ve kültür ürünlerinin merkezi ve bir araya toplandığı yerdı. Platon'un Devlet'ine şöyle bir göz attığımızda kolaylıkla görebileceğimiz gibi, Hıristiyanlığın Sokrates-Platon felsefesine dayanmasına ve bu felsefenin düşüncelerinin bu dinin içinde bol bol yer almasına karşın ya da özellikle sırf bu nedenle, Hıristiyanlığın savunucularının amansız saldırı ve mücadelelerinin hedefi olan Yeni Platoncu felsefenin merkezi de burasıydı. İskenderiye de eski Yunanın, Romanın ve ilk çağ toplumlarının Yazınsal-kültürel zenginlikleri bir araya getirilmişti; buradaki kitaplık, matematik, gökbilim ve fizik aygıtları donanımı bakımından çağın en büyük ve kusursuz koleksiyonunu oluşturmaktaydı. Düşünce ve kültür dünyasının bütün bu özelliklerini bir araya getirmiş bir merkezin, dağılıp parçalanmasından sonra da daha uzun süre çevresini etkilemesi olağandır. Gerçekten de birçok Hıristiyan mezhebinin kurucusu ve başı, Yahudi hahamları ile birlikte İskenderiye'den yayılan felsefe ve doğa bilim öğretilerini büyük bir hırs ve çabayla özümsemişler ve buradan tamamen özgün düşünce atmosferi yaratmışlardır.

İskenderiye Kütüphanesi, MÖ 3. yüzyılın başlarında Mısır'ın İskenderiye kentinde Ptolemaios hanedanı tarafından kurulmuş olan kütüphanedir. İskenderiye Müzesi olarak bilinen araştırma enstitüsünün bir bölümü olarak inşa edildi. İnsanlık tarihinde meydana getirilmiş önemli eserlerden biridir. Eski kaynaklar, burada 150 bin cilt el yazması eserin toplandığını kaydeder.

Bu kütüphanenin, çıkan çeşitli fanatik görüşler nedeniyle, antik Pagan tapınakları ve yapıların imhası sırasında Hıristiyanlar tarafından yakıldığı yönünde görüş birliği vardır.

Bu görüşe göre 391 yılında Bizans'ın Mısır Valisi Theophilos, İskenderiye'de Mısır'ın eski din mensuplarına ait Osiris tapınağının yeri olan bir arsayı, kilise inşa edilmesi için Hristiyanlara verdi. Burada yapılacak kilisenin temel kazıları sırasında üzerinde eski dine ait yazılar bulunan bir taş çıktı. Hristiyanlar bunu bir alay konusu yaptılar. Bu olay şehirde oldukça kalabalık halde bulunan putperestleri kızdırdı ve sonunda İskenderiye'de dini bir ayaklanma çıktı. İki taraf çarpıştı, insanlar kitle halinde kılıçtan geçirildi. İskenderiye Kütüphanesinin olduğu bölge yerle bir edildi. İmparator I. Theodosius, valiye başka büyük şehirlere göre eski dinin İskenderiye'de hala neden bu kadar canlı olarak devam ettiğini sorunca, buna sebep olarak İskenderiye Kütüphanesinin eski putperestlik kültürünü devam ettiren kitaplarını ileri sürdü. İmparator, bunun üzerine hepsinin yok edilmesini emretti. İskenderiye Kütüphanesindeki tüm eserler şehrin hamamlarına dağıtılarak yaktırıldı ve böylece insanlık tarihinin bu bilim ve kültür hazinesi yok oldu.

Daha önceleri bu kütüphanenin şehrin Müslümanlar tarafından alınmasından kısa bir süre sonra ikinci İslam Halifesi Ömer'in emriyle Mısır Fatihi Amr İbnül-As tarafından yakılarak yok edildiği ileri sürülmüştür. Bernard Lewis konu hakkındaki makalesinde, kütüphanenin Müslümanlar tarafından yok edildiği hikâyesinin doğruluğunu Alfred J. Butler, Victor Chauvin, Paul Casanova ve Eugenio Griffin gibi Batılı ilim adamlarının reddettiğini yazmaktadır.

Böyle, yüzyıllar boyu varlıklarını koruyabilen düşünce akımları halkın geri kalan kesimlerini de ister istemez etkileyecek giderek din görüş ve düşüncelerini de belirleyeceklerdir. İşte Hz. Muhammed, bu manevi-düşünsel ortam içinde 1 Nisan 571 tarihinde Mekke'deki Kureyş kabilesinden bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi.

Hz. Muhammed'in içinde bulunduğu koşullar pek de elverişli sayılmazdı. Babası onun doğumundan hemen ya da kısa bir süre sonra ölmüş, henüz altı yaşındayken annesini kaybetmişti. Bunun üzerine küçük yaşta amcası Ebu-Talip'in himayesine giren Muhammed, çok küçük yaşlarda, kendi başına buyruk, bağımsız davranabilen biri olup çıkmıştı. Henüz on iki yaşındayken Irak sınırındaki ve Mekke'ye oldukça uzak Basra'ya gitmiş, orada, bir Hıristiyan rahibi olan Bahira'yı tanımış, ayrıca kendi memleketinde de ana tarafından akrabası olan vaftizli bir Yahudi bilgin ile ilişkiler kurmuştu. Böylece onu ilerdeki yıllarda da etkileyecek olan düşünceler ile tanışmış oluyordu. Hz. Muhammed'in Irak ve Suriye'nin kuzey kesimlerine yaptığı ticaret seyahatlerinde aylarca Rıha ve Harran kütüphanelerinde kaldığı ve oradaki Süryani ve Kürt bilginlerince ağırlandığı bilinmektedir.

Harran kütüphaneleri tarihte ilk kurulan kütüphanelerin başında gelmektedir. Harran ve yöresinde yoğunlaşan kütüphaneler ve arşivler daha sonraları Rıha bölgesine yayılmışlardır.

Ön asya arşiv ve kütüphaneleriyle Yunan ve Roma kütüphanelerinin bu iki yerleşim yerinde oluşturulduğu tarihi kaynaklarda yer almıştır. Ayrıca ilk büyük Hıristiyan kütüphaneleri de yine Rıhada kurulmuştur. (M.Ö. 2000)

Harran'da 291 Hicri yılında eski Süryani ve Kürt dilinde yazılmış kitaplarla dolu bir kütüphanenin olduğunu ve bu kütüphanenin yönetiminden sorumlu bir de kütüphanecinin olduğu şeklinde bir bilgi verilmektedir. (İbn Vahşiyye'nin el-Filahat-el-Nebatiye adlı eserde)

Yıllarca kültürel ve dini bir merkez olarak kabul edilen, İskenderiye Okulunun sona ermesiyle dünyanın en önemli bilim merkezi rolünü üstlenen, ayrıca Yunanca ve Süryanice'den yapılan tercümelemlerle bilim ve kültürün daha geniş coğrafyalara yayılmasına sebep olan Harran kütüphanelerinin önemini bir kez daha anmakta fayda vardır.

Edessa şehrinin kültür merkezi olarak ön plana çıktığı, dini ve kültürel gelişmelerin hızlandığı bir Süryani Krallığı olan Osroene krallıkları döneminde gerçekleşmiştir. 376 yıl hüküm süren (MÖ 132-MS 244) bu Süryani krallığı geniş bir dil ve edebiyat kültürüne sahipti. Bu kültürel zenginlik kral 9. Abgar'ın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte Yunan bilim ve felsefesinin de etkisiyle zengin bir Süryani edebiyatı oluşturmuştur.

Hız. Muhammed, becerikliliği ve yetenekleriyle dikkati çekmede gecikmedi. Ülkesine döndüğünde bazen, çobanlık, bazen deve sürücülüğü yapmış, bu ikinci işi nedeniyle de sık sık Suriye ve Irak'a gitme olanağı bulmuştu.

Yirmi beş yaşındayken zengin bir tüccarın dul karısı Hatice ile tanışıp onun hizmetine girmiş, bu kadının kısa sürede beğenisini kazanmış, aradaki olağanüstü yaş farkına karşın, dul kadın Muhammed ile evlenmek istemiş, Muhammed bu öneriye hayır dememişti. Bu davranışın ardında sevgiden çok

maddi nedenler bulunduğuna kuşku yok. Gelgelelim Muhammed'in iş alanındaki girişimleri pek başarılı olmamış; karısı uzun süren bir evlilikten sonra öldüğünde, kendini pek de parlak sayılmayacak ekonomik koşullar içinde bulmuştu.

O dönemlerde Arap halkının düşünce dünyasına canlı, heyecanlı bir hava egemendi. Araplar o sıralar da belirgin bir din sistemine sahip değillerdi. Kendilerine, peygamber süsü veren, ancak yandaş bulamayan birçok, din sömürçüsü, sık sık halkın karşısına çıkmaktaydı. İsa zamanında Filistin'in durumu da bundan farklı değildi. Romalıların baskı ve boyunduruk altında tutup, ulusal bağımsızlıklarını ellerinden aldığı öfkeli ve için için kaynayan Yahudi halkı içinde de, geleceği belirtilmiş bir kurtarıcıya ilişkin eski kehanetlere dayanarak, halkın, dinsel, ulusal ve toplumsal güdülerini ve duygularını harekete geçiren birçok sahte peygamber ortaya çıkmıştı. Özellikle katı bir diyetin yanı sıra evlenmeme, kendi kendini sakatlama ve çeşitli kastlara bölünme özellikleriyle fanatikliği iyice tırmandıran Essener mezhebi bunlardan biriydi. Vaftizci Yahya ve İsa bu mezheptendiler. Vaftiz, eski Mısır dinin de tanıdığı bir törendi. Başlangıçta kitlelerin akıllı, serinkanlı, daha devrimci buldukları ve çevresinde topladıkları Yahya, Roma valisi Herodes tarafından kargaşa çıkartıcı suçlamasıyla idam ettirildi. Onun yerini İsa aldı ve koşullar, onun yeni bir dinin yaratıcısı olmasına olanak sağladılar.

Muhammed'in durumu da buna benziyordu. Oldukça ileri denecek yaşta, neredeyse kırk yaşındayken kendini dinsel görümlere kaptırmaya başladı. Aşağıdaki olayın bu gelişmede önemli bir payı bulunmuş olması mümkündür. O sıralarda

Kabe'nin yeniden değiştirilerek yapımı söz konusuydu. Gelgelelim Kutsal Taş'ın duvar içine yerleştirilmesi işinin sorumluluğunu kimin taşması gerektiği konusunda bir çekişmedir gidiyordu. Sonunda kavgayı bir tarafa bırakıp beklemeye ve belli bir gün, en erken saatte Kabe'de, olacak kişiye bu görevi vermeye karar kıldılar. Bu şanslı kişi Muhammed'di ve bu görevi herkesi memnun edecek biçimde yerine getirdi.

Dinsel sanrılar çok asabi bir mizacın sonuçları olmakla kalmaz genelde bir vecd haliyle birlikte ortaya çıkarlar. Bu her iki olgu da Muhammed için geçerliydi. Dinsel sanrılarının sonucunda yıllar geçtikçe esriklik ve gördüğü düşler yoğunlaşıp onda, Hz. İbrahim'e Tanrı tarafından bildirildiği söylenen dinin yeni kurucusu olduğu inancını arttırdılar. Başlangıçta Muhammed'in anlattıklarına kehanetleri ve öteki dünyaya ilişkin sözlerine çok az inanan çıktı. Akraba ve eşi dostu bile inanmayanlar arasındaydılar. Gelgelelim kehanetlerini sürekli yeniledikçe, çevresindeki kuşku da gitgide dağılmaya yüz tuttu ve çevresindeki kişiler birbiri ardından onun peygamberliğini benimsemeye başladılar. Yine de üç yıl sonra ona inananların sayısı kırkı geçmiyordu.

Onun en çok aleyhine konuşanlarsa, kendi Kureyş kabilesinden gelen soydaşlarıydı. Bunların karşı çıkışlarının nedeni yazıbilimci Judas'ın İsa'ya karşı çıkış nedeniyle aynıydı: "Hiçbir peygamber kendi memleketinde olmaz." Kabe'yi korumakla görevli Kureyş'liler kendilerine ün ve büyük maddi yararlar sağlayan bu yetki yüzünden, yeni bir dinin ortaya çıkmasını elbette hoş karşılayamazlardı. Çünkü bu gelişmeler gerek onlara duyulan saygının gerekse maddi

gelirin azalması tehlikesiyle eş anlamlıydı. Böyle olunca da Kureyş'liler ile Muhammed birbirlerine düşmekte gecikmediler. Çekişme öylesine kızıştı ki, sonunda Muhammed'in hayatını tehdit etmeye başlayınca, oda Mekke'den birkaç mil uzaktaki bir mağaraya sığınmak zorunda kaldı. Burada, onu daha önce Mekke'de kendi gücüyle korumuş olan amcası Ebu Talip, gerekli yiyecek içeceği sağlayarak ona yardımcı oldu. Ancak Ebu Talip, kısa bir süre sonra ölünce, Muhammed daha uzaklara gitmeye mecbur kaldı. Kendine bağlı kimselerle birlikte, öyle pek uzak olmayan Medine kentine geldi. Burada Medinelilerin, bilinen nedenlerle Mekkelileri kıskanmaları yüzünden elverişli koşullarda karşılanmakla kalmadı, aynı nedenlerden ötürü birçok yandaş da buldu, İsa'nın doğumundan 622 yıl sonraya rastlayan bu tarih, sonradan Müslümanların takvimlerinin başlangıcı olarak benimsenen Hicret'in birinci yılı olarak Hicri Takvime temel alınacaktır.

Muhammed Medine'de, Hıristiyan ve Musevi dininin görüş ve adetlerinin, Arapların putperest görüşleriyle kaynaştı imasından oluşan din sistemini geliştirmeye koyuldu. Muhammed kendini tanrının ilk peygamberi olarak görüyor, ne ki Musa ve İsa'yı reddetmeyi de hiç düşünmüyordu. Bunlarında peygamber olduklarını kabul etmekle birlikte, kendisinin öncüleri olduklarını söyledi. Hıristiyan dininin temel ilkesi olan teslisin "Tanrı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh" bir bütünlük oluşturduğu düşüncesine, çoktanrıçılığın belirtisi olarak karşı çıktı ve bunu inançsızlığın bir sonucu saydı. Buna karşılık kesin bir tek tanrıçılığı savundu. Allah'tan başka İlah yoktur ve Muhammed O'nun peygamberidir. " Kelime-i Tevhid İslam dininin geçmişte ve bugün temel ilkesidir.

Muhammed'in sanrılarından sonra açıkladığı ayetler birleşerek Kuranı oluşturmuşlardır. Bu bağlamda Muhammed'in, oldukça zeki bir yol izlediğini görüyoruz. O zamana kadar kendisine ilişkin herhangi bir ayetin bulunmadığı bir olayla karşılaşınca, bir açıklama yapmadan bir sonraki sanrıyı beklemiş ve ancak ondan sonra açıklama yapmış, böylece ortaya çıkan ayet sorunun nihai ve kutsal yanıtı olarak müminlerce benimsenmiştir. Yer yer, gelişmiş yüksek bir ahlak anlayışının, sağlıklı ve insancıl görüşlerin yer aldığı bu ayetler, dinsel-toplumsal yasanın temelini oluşturmuşlardır. Bunlar halkın ve çağın gelenek, görenek, adet ve karakterine uygunluklarıyla, o zamana kadar parça parça, her türlü ortak birlikten yoksun yaşayan kabileleri birleştirmeye çok elverişli bir araç olmuşlardır.

Muhammed yeni dinin tüm olanaklardan yararlanarak yaygınlaştırılması gerektiğini söylemişti. Kafirler ile ya mücadele edilecek ya da bunların yeni dine kazandırılmasına çalışılacaktı. Yine de kafirler arasında bir ayırım yapmıştı. Söz konusu olanlar Arap soydaşlarıysa, bunlar yenilgiye uğratılıp yeni dini kabul edince, eskiden beri Müslüman olanlarla aynı haklara sahip olabileceklerdi. Buna karşılık, söz konusu olanlar yabancı kökenlilerse, bunlar, yenilgiye uğratılmadan ve toprakları ellerinden alınmadan önce kendiliklerinden teslim olurlarsa İslamiyet'in koruması altına alınıyorlar, topraklarının mülkiyetini ellerinde tutma hakkı tanınıyor, ancak belli bir miktar cizye vergi verme yükümlülüğü getiriliyordu. Söz konusu para, Muhammed'in, sonraki yıllar da onun yerini alacak olan Halifelerin hazinesine girer, belirli kurallara göre müminler ve kabile üyeleri arasında bölüşülürdü. Savaş ganimeti için de aynı

kurallar işliyordu, ancak bu ganimet beşte biri hazineye ayrıldıktan sonra müminler arasında paylaştırılıyordu.

Herkesin kolaylıkla kavrayıp benimseyebileceği dinsel inanca dayalı, daha doğrusu inançla bütünleştirilmiş maddi yararların, yürekli ama ganimete ve paraya kolay kolay doymayan Arap insanını etkilememesi elbette olanaksızdı. Bir yandan bu olgu, öte yandan yenilgiye uğratılan dinsizlere ve başka dinden kimselere doğuda o zamana kadar eşi örneği görülmemiş bir yumuşaklık ve hoşgörülle davranılması ve bu kişilerin nispeten kolay yollardan özgürlük ve bağımsızlıklarını elde edebilme olanağı bulmaları, İslamiyet'in hızla yayılmasının başlıca nedenleridirler. Bugün Avrupa'da hala yaygın olan -ve İslamiyet'in, inanmayanlara (başka dinden olanlara) karşı- fanatik bir tahammülsüzlükle yaklaştığı sanısına karşı, bunun tam tersinin doğru olduğunu göstermek gerekmektedir. Hıristiyanlar, Museviler ve öteki dinlerden olanlar, Müslüman dinin ilk doğduğu günden itibaren, aynı dönemde ki Hıristiyan Avrupa'da akılların ucundan bile geçmeyecek bir rahatlık ve güven içinde yaşamışlardır. Neden sonra, 11. ve 13. yüzyıllar arasında Hıristiyan Avrupa Haçlı seferleri adı altında haydutluğa soyunmuş talancı ve istilacı ordularını doğuya gönderip, burada barbarlık ve zulümleriyle İslam fanatiklerini ve fanatikliğini de çığırından çıkarınca, başka dinden olanlara gösterilen hoşgörünün yerini katı bir düşmanlık almıştır. Yinede, bu dönemlerde bile, İslam savaş önderleri, Haçlı ordularınının Hıristiyan prenslerine ve soylularına gösterdikleri mertlik ve saygıyla onları sık sık utandırmaktan geri kalmamışlardır.

Musevi'ler ve Hıristiyanlar, gerek İslamiyet'in en parlak gerekse daha sonraki dönemlerindeki, hatta günümüze kadar uzana gelen örneklerden görebileceğimiz gibi, İslam devlet örgütü içinde en yüksek mevkilere kadar gelebilmişlerdir. Yahudi'ler, bugün bile Hıristiyan Avrupa'da hala kendilerine yasaklanmış onurlu mevkilere ve haklara, İslam devlet bünyesi içinde her zaman sahip olabilmışlardır. Hıristiyanlar ve Yahudiler, sarayda çok yüksek düzeydeki görevlerde sorumluluklar yüklenmişler, çoğu kez Halifelerin danışmanlığını yapmışlar, özellikle doğuda çok saygın bir yeri olan doktorluk uğraşında sivrildikleri gibi, sık sık halifelerin başhekimliğine getirilmişlerdir. Bütün bunlardan başka, Hıristiyan kilise ve manastırlarının yanı sıra Yahudi sinagoglarının, Hz. Muhammed'in döneminden önce ve sonra İslam İmparatorluğunun bütün topraklarında çok yaygın olmalarına karşın, söz konusu dinlerin mensupları, kiliselerinin sınırları içinde tam bir din özgürlüğüne sahip oldukları gibi, gerek çok büyük varlık ve mülklerinin denetim ve yönetiminde gerekse din işlerinde kusursuz bir özerkliğe sahip olmuşlardır.

Ayrıca Hıristiyan ve Yahudi bilim adamları İslam bilim adamları ile dostane ilişkiler kurmuşlardır. Gerek dini, gerekse hukuksal, tıbbi ve doğabilimsel konular büyük bir özgürlük içinde ve çok içtenlikli, her türlü resmiyetten uzak bir açıklıkla tartışılabilmıştır. Böyle bir ilişki, birçok Hıristiyan devletinde hala olanaksızdır.

İşte bütün bunların sonucunda, çok erken dönemlerden başlayarak, Hıristiyan Avrupa'nın, derin ve karanlık bir barbarlığın çukurunda debelendiği ve kilise dogmalarına

kuşkuyla bakmaya cesaret edebilen ve bu kuşku sonucunda dogmalarını sarsabilecek incelemeler yapmaya kalkışanların amansızca izlendiği dönemlerde, İslam İmparatorluğu, düşünce özgürlüğünün ve kültürün en üst düzeylerine ulaşabilmiş olmanın mutluluğunu yaşamış ve Doğu koyu, tutucu bir inanç karanlığına gömülmüş Avrupa'ya bilginin ışığını taşımıştır, ileriki açıklamalarımız bunu kanıtlayacaktır.

Yukarıda betimleye geldiğimiz ve kimilerine inanılmaz gelen bu hoşgörü, aslında çok doğaldı. Belirttiğimiz gibi, Hıristiyanlar, Yahudiler ve öteki dinlere bağlı insanlar, İslamiyet'in öncelikle yayıldığı ülkelerde yüzyıllar boyunca barışçı bir ilişki içinde yaşamışlardı. İslamiyet'in kendisi de bu çeşitli dinlerin bir tür karışımından başka bir şey değildi ve nihayet bizzat Muhammed de, öteki dinlerin yandaşlarıyla dostluk ilişkileri kurmuş, bu alışkanlık, az çok kendisinden sonra gelenlerce de sürdürülmüştü. Böyle bir ortamda kaba bir bağınazlığın kör bir düşmanlığın yeşermesine olanak var mıydı? Mantığın en yalın yasaları bile, hoşgörünün yararlarına işaret etmekle kalmıyor o zamana kadar uzana gelen adet ve törelerde bu sonucu zorunlu kılıyorlardı.

Daha sonraki dönemlerde bazen farklı davranışlar ortaya çıktıysa, bunun başlıca suçlusu kuşkusuz Hıristiyan Avrupa'dır. Ayrıca daha sonraki yüzyıllarda ahlaksal çöküntüye uğramış yöneticiler gitgide dümeni daha çok ele geçirmişler ve nihayet bu dümen, barbar bir halk olan Selçukluların tümüyle denetimi altına girince, bu halkın gaddarlığı ve vahşiliği, Avrupa'ya İslamiyet'in ruhunun ifadesi olarak yansımakta gecikmemiştir. Yine de bugünkü Hıristiyan devletlerden herhangi birinin, kendi sınırları içinde yaşayan

Müslümanların büyük bir bölümüne -tüm dedikodu ve asılsız iddialara karşın- Müslümanlar arasında yaşayan Hıristiyanlara tanınan özgürlükleri tanıyacakları çok şüphelidir.

Hız. Muhammed, İslamiyetin Gücü ve Halifelerin Dönemi

İmparatorluğun Dinsel, askeri ve Mali Politikalarının Düzenlenmesi

Medine'de Muhammed'i Mekke'den kaçtıktan sonra dostça karşılayıp aralarına alan ve ona yardımcı olan Hazrec Kabilesi oturuyordu. Muhammed, bu kabileye kendine yaptığı yardımdan dolayı yardımcı anlamına gelen Ansar adını verdi. Kendisiyle birlikte Mekke'den kaçanlara ise göç arkadaşı anlamına gelen Muhacir adını aldılar. Bu kabilelerin soyundan gelenler, doğuda bugün bile hala büyük bir saygı görürler. Ne ki o dönemde, bu ayrıcalıklı konumları yüzünden kendileri ile Mekkeliler arasında çatışmalar çıkmış, Muhammed'in ölümünden sonra bu mücadelelerin sonuçları olarak ağır bölünmelere yol açmıştır.

Muhammed Medine de dinsel-siyasal ve toplumsal devlet yapısını örgütlemeye koyuldu; belli kurallara göre gerçekleştirilen dini ibadetlerin kitlesel ağırlığının tek tek kişiler üzerine yaptığı büyük ve karşı konulmaz etkiyi, deneyimlerinden çıkarmış olmalıydı. Ortak bir amaçla gerçekleşen her kitlesel katılımın içindeki kişiler, kendilerini her zaman olduğundan çok daha güçlü hissederler, sahip olduğu güçler birkaç katına çıkmış gibidir. Bu kimselerin kendine olan güveni arttığı gibi, bir tür, aldığı ışığı kendinden yansıtma etkisiyle, kendi kişilikleri üzerine yükselip, tek

başına hiçbir zaman üstesinden gelemeyeceği eylemleri yapma cesaretini de kendinde bulurlar.

Herhangi bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilen her kitlese katılım, bu olgunun ispatına yeter. Halk meclisindeki konuşmacı bile, çevresindeki dinleyicilerin yoğunluğu ölçüsünde ateşli bir konuşmacı olup çıkar ve onun heyecanı dinleyicilere yansır ve bu heyecan tekrar kendine döner. Böylece her iki yanın da birbirlerini karşılıklı etkilemesi sonucunda, o heyecan ve duygu fırtınası herkesi kuşatır ve kimse bu fırtınanın dışında kalamaz. Belirli duyguların dışavurumu anlamına gelen dış göstergelerin ve biçimlerin benzerlikleri, kitleleri belirli amaçlar doğrultusunda eğitme ve yönlendirme açısından büyük önem taşırlar. Başka değişle, düşünce düzeyleri bakımından gelişmiş düşünceyle değil de yüzeysel, biçimsel dış ayrıntılarla etkilenebilen kitleler söz konusuysa, yüzeydeki göstergeler ve biçimler arasındaki benzerlikler işlevsel bir değer kazanır. Küçük yaştan başlayarak biçimsel ayrıntılara, formalitelere göre yetiştirilmiş birinin, ileriki yıllarda düşünce düzeyi geliştikten sonra bile, bu biçimselliklerin ve formalitelerin etkisinden kurtulması çok güçtür. Üstelik Araplar için özdenetim ve düzen kurmayı, giderek ortak davranışlar ve birliktelik oluşturmayı hedef almış din formalitelerinin bütünü ayrı bir önem taşımaktaydı. Çünkü Araplara, dağınık, bölük pörçük bir aşiret yaşantısı ve anlayışı egemendi.

Arapların bu yanını iyi kavrayan Muhammed, en başta, kesin ilkelere göre düzenlenmiş bir biçimsel formaliteler zincirini, başka bir değişle ibadet biçimini uygulamaya koyuldu. Günde beş kez namaz kılma ve buna bağlı olarak, abdest alma

zorunluluğunu getirirken, her hareketi ve davranışı, en ince ayrıntısına kadar belirlemekle kalmadı, ortak ibadeti sağlayan cemaat namazına çok büyük bir ağırlık tanıyarak, bu namazlara öncülük etti ve cemaat halindeki ibadetin, tek başına ibadetten, yirmi beş kat daha sevap olduğunu söyledi.

Muhammed bu yoldan, kuracağı İslam İmparatorluğu bakımından çok olumlu sonuçlar veren dinsel-askeri bir disiplin oluşturmayı başardı. İslam devlet yapısı, Arapların toplumsal ve dinsel güdülerine ve çıkarlarına tıpatıp uyan, bu nedenle de büyük bir heyecan ve içtenlikle benimsedikleri bir devlet yapısıydı. Muhammed'in kendisi kabilesinin insanlarına, kusursuz ve iyi bir örnek oluşturuyordu. Kendisine başvuran herkese bakıp usanmadan yol gösteriyor, nasihatler veriyor ve yardım ediyor ama bu arada çok sade, alçakgönüllü, gözü tok bir hayat sürdürmekle kalmayıp, kendisi ile kabilesinin öteki insanları arasında en ufak bir biçimsel farka olanak tanımıyordu.

Yeni dinin yayılması ve imparatorluğun sınırlarının genişletilmesi için girişilen mücadelelerin başında komşu Arap kabilelerinin ve Yahudilerin İslamiyet'i benimsemeleri için yapılan savaşlar yer alıyordu. Öte yandan büyük kervanlara yapılan ve zengin ganimetler sağlayan baskınlar, yeni peygambere göre hayırlı işlerin arasında yer almaktaydı. Hz. Muhammed'in ünü ve büyük etkisi yaygınlaştıkça, ona bağlı müminlerin sayısı da artmaya başladı. Hz. Muhammed aradan geçen birkaç yıl içinde Orta ve Güney Arabistan'ın yanı sıra zengin Yemen ülkesinin bütün kabilelerini kendi imparatorluğunun içine kattı. Sıra kendisine hala düşmanca duygular besleyen baba kenti Mekke'yi boyun eğdirmeye

gelmişti. Muhammed Mekkelileri yenip bunların önde gelen komutan ve önderlerini tutsak aldı. Ama bunlara genellikle çok yumuşak davranmakla kalmadı aralarında birçoğunu zengin hediyelerle donattı. Mekkedeki yoksul sınıf arasında zaten var olan taraftarlarının sayısı bu akıllı davranışla daha da arttı. Kenttekiler yeni peygamberin gücüne karşı koymaya kalkışmanın anlamsız olacağını ve kentin onur ve saygınlığını koruyabilmek için iyilikle uzlaşmanın daha doğru olacağını yavaş yavaş kavramaya başladılar. Hele, Muhammed'in, kentin saygınlığını ve refahını sağlayan Kabe kültünü yıkmak şöyle dursun, bu kültürün yandaşlarının, yani Kabe putlarına tapanların dostluğunu kazanmak için onu kendi din sistemi içinde korumayı amaçladığı anlaşılınca, son direnmeler de kırılıp kent teslim oldu. Yıl Hicri 8, Miladi 630 idi.

Gelgelelim Peygamberin sağlığı endişe verici olmaya başlamıştı. Yıllar içinde ardı arkası kesilmeyen ve zamanla daha da artıp, her seferinde Peygamberi tere batıran sürekli vecd nöbetleri ve hayaller, yeni devlet yapısının örgütlenmesi için giriştiği çaba ve mücadeleler ve nihayet ilerlemiş yaşına karşın dokuz karısı ile yaşadığı hayat, peygamberin sağlığını iyice bozmuştu. Hicri on yılında, ağır hasta bir şekilde, Mekke'ye son hac ziyaretini yaptı ve o günden günümüze kadar koruna gelen hac ziyareti farzını getirdi.

Takvimimize göre 8 Haziran 632'de, adı o günden sonra, dünyaya yayılan adam, en sevdiği karısı Ayşe'nin kollarında hayata gözlerini yumdu. "Asya'nın o güne dek çıkardığı en büyük adam ve dünyanın gördüğü en büyük adamlarından biriydi. "

Hız. Muhammed'in ölümünden sonra Muhacirler ile Ensar arasında Muhammed'in halefinin kim olacağı konusunda tartışma çıktı. Bunun üzerine Muhammed'in Medine'ye göçü sırasında onun yol arkadaşlarından biri olan Ömer, Muhammed'in yaş olarak da en eski insanlarından biri olan Ebu Bekir'in yanına giderek ibat işareti olarak ona elini uzattı. Ötekilerde bu davranışı benimseyip tekrarlayınca, tartışma son buldu. Ebu Bekir Halife oldu.

Ebu Bekir, Muhammed'in ölümünden önce planlamış olduğu Suriye seferini gerçekleştirdi. Başarı kesindi; tüm Suriye ele geçirilmiş ve İslam İmparatorluğuna katılmıştı. Ancak Ebu Bekir on iki yıl halifelik yaptıktan sonra öldü. Yerinde ve zamanında müdahalesiyle Ebu Bekir'in seçilmesini sağlamış olan Ömer Halife oldu. Ömer dirayet ve basiret sahibi, deneyimli, yürekli biri olarak tanınmasına karşın, Medine'deki Muhammed'in damatlarından biri olan Ali'yi halife yapmak isteyen Ensar onun halifeliğini tepkiyle karşıladı. Ancak Ömer'in olağanüstü tanınmışlığı ve ünü, ona karşı apaçık cephe alınmasını olanaksız kılıyordu. Ömer, İmparatorluğu tüm Arap yarımadasına, Suriye ve Irak'a oradan Hazar Denizine, Batıda da Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar genişletmeyi başardı. Ömer'in ünü hızla yayıldı, ama o, kendisinden sonraki halifeler ile tam bir karşıtlık oluştururcasına, alabildiğine sıradan, sade bir hayat sürdürmüş, örneğin bir gün cehennemi sıcaklıkta, devlete ait sürüden kaçmış bir deve yavrusunu sürüye yalınayak geri getirmekten çekinmemiştir.

Burada yeri gelmişken Muhammed'in yürürlüğe koyduğu ve kendisinden sonrakilerin, özellikle de, Ömer'in geliştirip

uyguladıkları vergi sistemi ile askeri sisteme ilişkin açıklamalar yapmakta yarar var.

Çölün olanak tanıdığı ölçüde Arabistan günümüze kadar bir hayvancılık ve tarım ülkesi olma niteliğini koruya gelmiş (1880 yıllarında petrolün varlığı ve rolü kuşkusuz dünya tarafından iyi bilinmemekteydi) canlı bir ticaret ve alışveriş ortamı yalnızca güneyde, Yemen ülkesinde gelişmiştir. Ülkenin içlerine düşen kentler kervanların dinlenme amacıyla uğradıkları ara duraklar olma özelliklerini sürdürmüşler, burada küçük el zanaatları bile çok az gelişebilmiştir. Kültürel koşulların bu özellikleri nedeniyle ülkenin başlıca zenginlik kaynağını hayvancılık oluşturmuş, bu alanda deve oldum olası Arapların en yararlı hayvanı olma niteliğini korumuştur. Deve Araplara yalnızca süt ve et vermekle kalmamış, çölde en güvenilir yol gösterici, en dayanıklı ama en azla yetinen yük taşıyıcısı olmuştur. Deve yalnızca ağır yükleri taşımakla kalmaz aynı zamanda çok az bir yemle ve hiç suya gereksinme göstermeden -çöl için paha biçilmez değerinde bir özelliktir bu kuşkusuz- yola dayanır. Ayrıca kilometrelerce öteden bir kaynağı ya da su birikintisini belirlemesini ve zifiri karanlık gecede, yoldan yoksun çöllerde yolunu ve hedefini bulmasını sağlayan keskin bir koku alma ve yön bulma duygusuna sahiptir. Bundan başka, ender ortaya çıkmakla birlikte, geldi mi çok ani gelen büyük sağanakları, Arapların çok korktukları, devasa kum yığınları altında insan, hayvan ne bulsa gömüp yok eden, sıcak çöl fırtınalarını ya da başka deyişle kum fırtınalarını patlak vermeden çok önce hissetme yetisi de vardır.

Tüm bu özellikler deveyi geçmiş çağlardan bu yana Araplar için çok değerli kılmış, Arabın sahip olduğu ve olmak istediği değiş tokuş değerini ve kendi zenginliğini ölçmesine yarayan bir değer birimi durumuna getirmiştir.

Develere göre biçilen değer, Muhammed'in yoksullara verilmesini buyurduğu zekatın ve devlet hazinesine ödenen paranın miktarını belirleyen birim, başka değişle bir fiattır.

Elde edilen vergilerden:

1-Yoksul müminlerin desteklenmesi (Muhammed, yoksulların büyük bir özenle korunması ilkesine büyük önem vermiş, bu da ona büyük sempati kazandırmıştır.)

2-Vergi memurlarının maaşlarının ödenmesi

3-Maddi durumu yetersiz savaşçılarının (askerlerin) donatılması için ödenek ayrılırdı.

Savaş ganimetine gelince, bunun beşte biri Muhammed'in sağlığında ona, daha sonra da halifelerin payına düşmüş, buda peygamberin kabilesi arasında bölüşülmüş, geri kalan beşte dört, öteki kabilelere dağıtılmış, bu yapılırken, ilk zamanlar peygamberle ve onun ailesiyle akrabalık durumu göz önünde bulundurulmuştur. Herhangi bir savaşta olağanüstü başarı gösteren kabileler kollanır, bunlar ganimetten büyük bir pay alırlar, bazen ele geçirilen topraklar, aralarında bölüşülmek üzere onlara bırakılırdı.

Vergilere gelince: söz konusu olan ister toprak (arazi) olsun ister hayvan, para ya da ziynet eşyası olsun, öşür ve zekat

şöyle hesaplanırdı. Dört deveden ya da bunların yerini tutacak değer biriminden fazlasına sahip olmayan kişi, vergiden muaf tutulurdu. Ama canı isterse yine de vergi ödemekte serbestti. 5-24 devesi olan bir deve yavrusu, (puduk) 25-35 devesi olan iki yaşında bir dişi, deve (taylak), 36-45 devesi olan üç, 46-60 devesi olan dört deve vermek zorundaydı. Bu oran korunarak deve sayısına göre verilecek deve belirleniyordu.

İnekler 29, koyunlar 39 başa kadar vergiden muaftılar. 30-39 inekten bir dana, 40 ve daha fazlasından üç yaşında bir inek vergiye ayrılıyor, bu oran artan inek sayısına göre korunuyordu. Her 120 baş koyundan biri vergiye giriyor, 121-200 baş koyundan ikisi, vergileniyordu.

Vergi hesap memurlarının ve resmi kişilerin işini kolaylaştırmak için, develerin değerleri inek, koyun ve para olarak da hesaplanmıştı. Vergi toplayıcılar, vergi yükümlülerinin en iyi hayvanlarını almamaları için uyarılırlardı. Ama çok yaşlı hayvanları toplamamaları için de kendilerine talimat verilirdi. Bu yoldan devlet mülkiyetine katılan hayvanlar için ülkenin çeşitli yerlerinde büyük devlet otlakları kurulmuş, hayvanların buralarda bakımları sağlanmıştı.

Devlet yapısı ataerkil koşullara bağlı olmaktan çıkıp despot bir rejime dönüşmeye, ticaret ve alışveriş ilişkisi iyice gelişip para ekonomisi yaygınlaşmaya başlayınca, vergilerde para birimi üzerinden ödenmeye başlanmış, yalnızca öşür ve toprak vergisi doğal ürünlerle karşılanmaya devam edilmiştir.

Bilindiği gibi, Arapların büyük önem verdikleri, özel bir özen ve dikkatle terbiye edip yetiştirdikleri ve soyunu ıslah ettikleri

atlar da vergiden muaf tutuluyorlardı. Kişinin özel hizmetinde kullanılan köleler için de durum böyleydi. Buna karşılık köleler kiralanınca ya da efendilerine belli bir miktar vergi ödeyip kendi başlarına özgürce çalışabilme olanağı kazanınca, ödedikleri bu para ya da kiralama işleminden elde edilen gelire de vergi uygulanırdı. Ev kiraları içinde vergi söz konusuydu. Yirmi Dinar'a kadar olan kira gelirleri vergiden muaftı. Üşürün dörtte biri, yüzün iki buçuğu vergiye tabiydi. Altın ziynet eşyası, madencilik de aynı şekilde vergiye giriyordu. Toprakta bulunan gömütlerin beşte biri devlete aitti.

Tıpkı atlar gibi keçiler ve kümes hayvanları da vergi dışındaydı. Toprak ürünlerinden öşür (onda bir) alınırdı. Bu miktar Arabistan'ın güneyinde, daha doğrusu verimli toprakların bulunduğu Yemende çok önemli tutarlarda gelir anlamına geliyordu. Burada toprak her bakımdan cömertti. Buğday, arpa, karabuğday (serçe darısı), pirinç, hurma ve üzümün yanı sıra, kavun, salatalık, Hind inciri, muz, zeytin ve limon ağaçları, değerli reçineler ve sakız veren ödağacı, demirhindi, pelesenk (sakız) ağacı ve akgünlük ağaçları bu bölge de bolca yetişmekteydi. Akasya ağaçlardan sağlanan Arap kauçuğunun yanı sıra, kahve de önemli bitkilerdendi. Ama bu ürünlerin çoğu öşür vergisinden muaftılar. Sadece kabuklu meyveler (ceviz, fıstık vb.) tahıl, sebze, hurma ve zeytinden vergi alınırdı. Sonradan Ömer bunlardan alınan vergiyi yarı yarıya azalttı.

Ayrıca herhangi bir istiladan önce ya da teslim olduktan sonra boyun eğmiş olanlar, cizye ve arazi vergisi ödemek zorundaydılar. Cizye vergisi üç sınıfa ayrılmıştı: Birinci sınıf

vergi, zenginler için yılda 4 Dinar, ikincisi orta katmanlar için, 2 Dinar ve üçüncüsü olanakları kısıtlı olanlar için yılda 1 Dinardır. Vergi makbuzu yerine vergilenenin bir bağcıkla boynuna asmak zorunda olduğu kurşun sikkeler ona verilirdi.

Arazi vergisi pratik olduğu kadar vergilendirilenin haklarını adilce gözeterek biçimde düzenlenmişti. Bu vergi arazinin büyüklüğüne, verimliliğine ve işleniş durumuna göre hesaplanırdı. Örneğin şeker kamışı ekilmiş 1169 m² bir topraktan (garib toprağı) 6 dirhem buğday ekilmiş aynı büyüklükteki topraktan 4 dirhem, ekin arpa olursa 2 dirhem vergi alınırdı. Ekin, toprak sahibinin kabahati bulunmadığı halde herhangi bir yolla yok olursa, ondan vergi alınmaz, sözgelimi su bendi yıkılması, su baskını gibi nedenlerle kabahat devlete aitse, devlet zararı karşılamakla yükümlü olurdu.

Yasa İslamiyet'i seçenin arazi vergisinden ve harçtan muaf tutulmasını ve söz konusu kişinin, tıpkı doğuştan Müslüman gibi, yalnızca öşür ve zekat vermesini öngördüğünden bu olgu, insanların İslamiyet'i seçmelerinde önemli bir itici güç olmuştur. Maddi yarar ve çıkarlar her zaman ve her yerde, insanları, en güzel din ilkelerinden ve doğmalarından çok daha fazla etkilemişlerdir. İşte bu yüzden, zamanla Müslümanlığı seçen insanların sayısı çığ gibi büyümüş, giderek devletin kasasına giren gelir önemli ölçüde azalma tehlikesi göstermiş, bunun üzerine, daha sonra gelen halifeler, söz konusu kolaylıkları kaldırarak yeni vergiler uygulamak zorunda kalmışlardır. Hıristiyanlık ile Müslümanlık arasında bu alandaki fark ne kadar büyük. Hıristiyanlar kendi inançlarından olmayan bir halkı boyun eğdirdikten sonra, bu

insanları hemen zorla Hıristiyan yapmaktan başka bir şey düşünmezlerken, Müslümanlar bu din değiştirmeden dolayı devlet kasasının zarar etmesini bile umursamamışlardır.

Gelgelelim, tek tek özel durumlar için tam tarihler veremsek de, yukarıda anlata geldiğimiz kurumların zaman içinde önemli değişmelere uğradıklarını da belirtmemiz gerekiyor İmparatorluk iki yüzyıldan daha kısa bir süre içinde, Roma İmparatorluğununkini bile geçen bir büyüklüğe ulaşıp, ülkenin tek bir merkezden yönetilmesi olanaksız duruma gelince, devlet yapısı da zamanla tamamen değişti.

İmparatorluğun daha Hz. Ömer zamanında ulaştığı büyüklük, halifenin birçok önlem almasını, gerek Arap gücünün ve birlikteliğinin parçalanmasını önlemek gerekse de öteki halklara imparatorluk sınırları içinde egemen olan ve asıl gücü oluşturması gereken Arap halkının bu sınırlar içindeki halklar arasında eriyip gitmesine olanak vermeyecek ilkeler getirerek, bunları kendisinden sonra geleceklere bırakmasını zorunlu kılmıştır.

Ömer ve kendisinden sonrakiler bu doğrultuda, geniş imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde, Arapların aileleriyle birlikte yerleştirildikleri sürekli yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Bu önlemler, uzun dönemde egemen Arap halkının parçalanmasını ve imparatorluğun sınırları içindeki öteki halkların, nüfus yoğunluğu içinde eriyip kaybolmasını önlemek bakımından çok etkili olmuşlardır.

Tarıma elverişli, coğrafi yönden gerekli olanakları taşıyan bölgelerde devlet eliyle kurulan askeri yerleşim merkezlerinden kimileri kısa bir süre sonra büyük kentlere

dönüşmüşlerdir. Bunlardan ikisi Küfe ve Basra'dır. Bu tür yerleşim merkezinde oturanlar bölgedeki ordunun her türlü doğal gereksinmelerini karşılamakla yükümlüydüler. Söz konusu askeri birlikler ayrıca devlet hazinesinden büyük tutarlarda maddi yardım da alırlardı. Bu yardım ailelerin kişi sayısına göre hesaplanırdı. Kısacası bu önlem, imparatorluğun etkisinin sürekli kılınmasında başlıca etmen olan Arap halkının hızla çoğalmasını teşvik etmeye yönelikti. Töre ve yasaların birden fazla kadınla evlenmeye müsaade etmesi, bu amacı daha da destekliyordu.

Gelgelelim bu başlangıçta böylesine elverişli sonuçlar doğurmuş olan birden fazla kadınla evlenme durumu, büyük bir tehlikeyi de beraberinde getirmekteydi. Araplar gerekli sayıda kadını yalnız kendi halkından sağlamakla güçlük çekince yendikleri ve kendine boyun eğdirdikleri halklardan kadınlar aldılar, böylece ileride felaketli sonuçlara yol açan kan karışması ve karakter bozulması olguları ortaya çıktı.

Başlangıçta parçalanmaya yönelik ayrılıkçı eğilimler öylesine güçlüydü ki, bu askeri sabit kamplarda bile kabileler kendi aralarında öbeklenmekte ve her kabile kendi özel çadırılı ordugâhında kalmaktaydı. Öte yandan kentlerdeki mahalleler bile duvarlar ve kapılarla ayrılmıştı.

Bu önlemleri yeterli bulmayan Ömer, Arapların ele geçirdikleri topraklarda her türlü toprak mülkiyeti hakkında yoksun bırakılmaları yasasını yürürlüğe sokmuştu. Amacı Arapların yerleşikliğini önlemektir. Ömer halkının yerleşik düzene geçerek belli bir toprağa bağlanıp bağlanmaz, savaşçı havasını kaybedeceğini, halk ve kabile bilincinin zayıflayacağını, başka bir dizi yeni çıkar ve ilgilerin

türeyeceğini ve devletin güçlere egemen olma olağınının yitip gideceğini düşünüyordu. Gerçekten devleti akıllı yönetme becerisi (hikmet-i hükümet) bile eninde sonunda daha güçlü etmenlere yenik düşecek, Arap dili tüm imparatorluğun biricik günlük konuşulan dilinin yanı sıra ticaret dili olup çıktığı, Araplar zevk ve safa içinde gevşedikleri, yabancı kadınlarla evlenme yüzünden öteki halklarla karışmanın arttığı ölçüde, o akıllıca düzenlenmiş Arap birliği de dağılmaya yüz tutup, Arapların öteki halklarla kaynaşma sürecinin önünü almaya olanak kalmayacaktır. Eski kültürlerin baskısı altında yok olup gitmiş Mısırlıların, Pers ve Suriyelilerin vb. kötü etkileri, bir doğa halkı olan Arapların olumlu ve elverişli karakter özelliklerine zamanla ağır basacaktır.

Ömer 644'de öldü. Yerine Muhammed'in kızlarından birinin kocası, yani damadı Osman geçti. Ali'nin yandaşları, kendi adaylarının silik bir kişiliğe sahip Osman karşısında bir kez daha göz ardı edilmesi üzerine büyük bir öfkeye kapıldılar. Osman 656 yılında, 82 yaşındayken, yandaşlarına göre, Ali ve yandaşlarının kışkırtması üzerine, camide öldürüldü. Araplar bölündü ve aralarında apaçık mücadele başladı. Bir taraf Ali'yi, öteki taraf Osman'ın kuzeni Suriye valisi Muaviye'yi halife ilan etti. Ali yanlıları kendilerine Şii adını verirken, ötekiler Sünni'ler olarak adlandırıldılar. Başlangıçta Ali Muaviye'den daha avantajlı durumdaydı, ne ki 600 yılında Ali öldürüldü. Buna karşılık aynı anda Muaviye'ye karşı düzenlenen bir suikast girişimi başarısızlığa uğradı. Meydan Muaviye'ye kaldı. Ancak Şiiler ile Sünni'ler arasındaki kavga tüm İslam tarihini doldurarak günümüze kadar uzana geldi.

Bugün özellikle Ali yandaşlarının çoğunlukta olduğu İran'da aynı yoğunluğuyla sürüp gitmektedir.

Muaviye, halifeliğin merkezini, Şiiliğin ağır bastığı Medine'den Şam'a naklettirdi. Şam Hicri 128 yılına kadar, Emevi'lerin hükümet başkenti olarak kaldı. Muaviye ve Emevilerle birlikte Mekke aristokrasisi ülkede güç ve etki sahibi oldu.

Her bir halifenin İmparatorluğu yönetme tarzını burada ayrı ayrı ele almak, çalışmamızın amacına uygun düşmüyor. Bunları kısaca peş peşe değerlendirmek yeterli olacaktır. Halifenin yakın akrabaları şan, şöhret ve iktidarın nimetlerinden yararlanmak istediklerinden tahtı ele geçirebilmek için kıskanç ve bencilce kavgalardan kaçınmayınca halifelik tahtı da tehlikeli bir yer olup çıkmış, bunun sonucunda çoğunun iktidarının ömrü de kısa olmuştur. Halifelik babadan oğula geçen bir hak olarak düzenlenmediğinden, ayırt edici etmen seçilmeydi. Sonuçta saray ve ülke ihtilalleri hiç eksik olmadıkları gibi, suikastlar ve kanlı iç savaşlar da sık rastlanan olaylar haline geldiler.

660-680 yıllarında halifeliği elinde tutan Muaviye'den sonra 1. Yezid 683 yılına kadar iktidar da kaldı. Yezid'den sonra ikinci Muaviye ancak bir yıl iktidarda kaldıktan sonra yerini Mervan'a bıraktı. Onun da Halifeliği 685 yılına kadar sürdü. Onun yerine geçen Abdülmelik yirmi yıl hüküm sürdükten sonra 705-715 yılları arasında halifelik 1. Velid'in eline geçti. Bu dönemde imparatorluk yeniden büyüdü. 705'de Türkistan, 710'da Galatya ve 711'de İspanya fethedildi. 715-717 yılları arasında tahta çıkan Süleyman zamanında Gürcistan ele geçirildi. 2. Ömer 717-720 arasında, 1. Yezid, 720-724

arasında halifelik yaptılar. 724-743 yılları arasında tahta kalan Hişam zamanında Emeviler hanedanı en görkemli dönemini yaşadı. Ama Hişam'ın iktidarı sırasında orta Fransa'daki Loire'a kadar uzanmış Arap orduları, peşpeşe iki yenilgi tattılar. Bunlardan birincisi 732 yılında Tours'da ikincisi Şarl Martell komutasındaki ordu karşısında 736 da Narbonne'da alınan yenilgiydi. Sonuçta Araplar bir daha dönmemek üzere Fransız topraklarını terk etmek zorunda kaldılar.

İmparatorluğun toprak büyüklüğünü sağlayan başlıca güç buraya kadar anlatageldiklerimizden de çıkartabileceği gibi, Araplarda çok geliştirilmiş bir zorunlu askerlik uygulaması vardı. Her yetişkin erkek, kabilesine buyruk ulaştığında, sevk çağrısına uymak zorundaydı. Ayrıca zorlayıcı önlemler almaya gerek yoktu. Arapların savaşçı ruhu, şan şöhret, saygınlık ve ganimet başka teşvik edici önlemleri gerektirmeyecek itici güçlerin başında geliyorlardı. Dünyevi çıkarlar ile manevi çıkarlar bir birleriyle bağdaştırılmışlardı. Hz. Muhammed, kutsal din uğruna savaşta ölen savaşçılara öteki dünyadaki hayatı öylesine çekici bir biçimde tasvir etmişti ki, ölümden sonra ki hayat, şehit düşene, yeryüzünde ancak mücadeleyle elde edebileceği en büyük haz ve zevklerin bir devamı olarak görünüyordu. Taleplerinde son derece alçakgönüllü, yaşama tarzı son derece sade olan Arap insanı, bir tek aşk konusunda alabildiğine duyarlı ve duyguları zor tatmin edilir bir insan olarak karşımıza çıkar. Güzel bir kadın her şeyden daha değerlidir onun için. Böyle bir kadın uğruna hayatını her an feda etmeye hazırdır. İşte Hz. Muhammed'in öğretisine göre, cennetten güzel kadınlar da eksik olmayacaktı. Tenleri kar gibi, kara gözlü huriler ve enfes vücutlar en büyük mutlulukları sunmak için onu

cennette beklemekteydiler. Ayrıca tüm öteki haz ve zevkler, dans ve müzik, görkemli saraylar ve bahçeler de cennetin donanımları arasındaydılar. Tıpkı Yahudiler gibi, Araplar da Hz. Muhammed'den önce ölümden sonra hayat düşüncesine yabancıydılar. Hz. Muhammed'din ölümden sonra hayat öğretisini Hıristiyanlıktan aldığı apaçık görülmektedir. Ancak o bu hayatı kendi tarzında Arap halkının beğenisine göre tasarlayıp canlandırmıştır. Hıristiyanlar da tanrının bu öteki alemini yüzyıllar boyunca yeryüzünden tanıdıkları en büyük hazlarla donanmış, maddi bir dünya olarak tasarlayabilmişlerdi. Yeryüzü hazlarından ve zevklerinden payını alan Arap, ölümden sonra, bu en güzel hayallerine uygun düşen öteki dünyanın hazlarından da payını neden almasıdır. İnsan bencildir, dünyanın sırf kendisi için var olduğunu sanıp, başka bir nedenin olabileceğini kavrayamaz. O zaman da, dünyanın tadını iyice çıkarabilmesi için yeryüzündeki hayatın bitmeyeceğini, bitmemesi, gerektiğini düşünür. Bu dünya da işler yolunda gitmemişse, umutları öteki dünyaya taşıyacaktır. İşte insanın bu bağlamda yürüttüğü bu basit aklın, öyle anlaşılacak bir yanı yok, kaldı ki böyle düşünmesi insanın bencilliği göz önünde tutulduğunda öylesine doğal ki, öteki dünyayı vadeden öğretilerin kolayca yandaş bulmasına hiç şaşmamak gerek. Aslında fizikötesi bir gelecekle öte dünyaya ve hayata yönelik spekülasyon, bencil sonsuza dek yaşama arzusunun yalnızca değişik bir ifadesidir. Aşkınığa (fizikötesine) inanan idealistler en büyük maddiyatçılardır.

İlk yüzyıllarda Arap İmparatorluğunun savaşçı sıkıntısı yoktu. Hatta kadınlar bile silahlanma aşamasında erkeklere yardımcı olurlardı. Gelgelelim kültürel düzey yükselip refah

yaygınlaştıkça, savaşçı ruhta yitip gitti ve sonraki halifeler paralı ordular kurmak zorunda kaldılar. Son Emevi'ler zamanında paralı ordunun asker sayısı, 60.000, Abbasi halifesi Harun El Reşit zamanında ise 135.000'di. Piyadelerin büyük bir bölümü okçulardan oluşmaktaydı ve olağanüstü çevik ve ok atmada becerikli olduklarından Afrika'nın Nübya kabileleri özellikle tercih edilirdi. Ordunun geri kalan bölümü kısa ve uzun mızraklarla, düz bir kılıç ve mızrak ve kılıç darbelerini karşılamaya yarayan küçük yuvarlak kalkanlarla donatılırdı.

Balta kullanıldığı da olurdu. Gerek piyadeler gerekse süvariler deriden bir miğfer giyerler, süvariler ayrıca kavisli kılıçlar kuşanırlardı. Piyadeler yılda en az 600 dirhem alırlarken, süvariler doğal gereksinimleri ayrıca karşılandıktan sonra bunun iki katı bir para alırdı.

El zanaatları iyice gelişip, egemenlerin zenginliği dağlar gibi büyüyünce, silahların ve öteki donanım aygıtlarının görkemliliğine olan tutku da arttı. Miğfer ve zırhlar, kılıç kınları, silah askı kayışlarının yanı sıra, atların eğerleri ve develerin koşumları bir sanatçı inceliğiyle en iyi malzeme ve madenlerden yapılır, bunlar çoğunlukla kıymetli maden ve taşlarla süslenip donatılır oldu. Giyimde açık parlak renkli kumaşlar yeğleniyordu.

Silah üretiminde başlangıçta Yemen önde gelen üretim merkeziyken zamanla Şam onu gölgede bıraktı. Şam'ın kılıç ve palaları dünyaca ün kazanmıştı.

Deve savaşta da yük hayvanı olarak kullanılırdı. Çadır ve mühimmatın yanı sıra, kale duvar ve kapılarını kırmak için

kullanılan gerekli mekanik aksamı da taşırdı. Ayrıca büyük kitleleri savaşta hızla taşımak gerektiğinde, deve piyadeyi taşıyıcı olarak kullanılır, kısa mesafelerde hızlı yürümek gerekince her süvari terekesine bir piyade alırdı. Bütün bu donanımların sağladığı olanaklarla Araplar, dünyanın yalnızca adları bile korku ve dehşet saçmaya yeten ve kendilerine uzun zaman yenilmez gözüyle bakılan ilk savaşçıları oldular.

Araplar gemi yapımında da hızla gelişmişlerdi. Gemi yapımı için gerekli beceri ve akıla sahip olmaktan öteye, deniz savaşları için gerekli yüreklilikten de yoksun değillerdi. Küreklerle hareket ettirilen gemilerin arasında mürettebatı 200'ü bulanlar vardı. İki yüz kişiden ellisi kürek çeker, geri kalanlar yüksek bir güvertede bekler ve buradan düşman gemilerine saldırırlardı. Daha Hicretin 32. yılında 200 gemiye sahip olan Araplar, aynı yıl 600 gemilik Bizans donanmasının büyük bir bölümünü Likya kıyılarında ele geçirip yok etmişler. Bizans imparatoru esaretten kıl payı kurtulabilmişti. Araplar bundan birkaç yıl önce de Kıbrıs'ı imparatorluklarına katmışlar, dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Sicilya'ya çıkıp orayı ele geçirmişler, bundan yüzeli yıl önce de Cebeli Tarık üzerinden İspanya'ya geçerek orada parlak bir imparatorluk olan Endülüs devletini kurmuşlardı. Arapların deniz yolu kısa süre içinde tüm Akdeniz üzerinden Atlantik Okyanusunun bir bölümüne kadar uzanmış Arabistan'ın ve Irak'ın Güneyinden Hint Okyanus'una açılmış, buradan Hindistan, Çin, Japonya ve Afrika'nın Doğu kıyılarına, Hint adalarına ve Pasifik'in kimi adalarına ulaşmak olanağı bulmuşlardı. Amiral, tersane, palamar, halat, korvet gibi terimler Arapçadan Avrupa dillerine geçmiştir. Deniz birliklerinin hevesini artırmak için

ganimetin beşte biri askerlere ayrılmıştı. Bu türden teşviklerle heveslendirilen Arap savaşçıları tıpkı karada olduğu gibi kısa süre içinde denizde de en korkulan askerler olup çıkmışlardı.

Düzenli orduların yanı sıra, gönüllülerden oluşmuş birliklerde vardı. Bunlar Bedevi'ler, köylüler ve kentlilerden kurulurdu. Ancak bunlar, ücretsiz askerlerdi. Yalnızca sadaka fonundan yol ve donanım için mali destek görür, ayrıca ganimetten paylarını alırlardı. Bir savaşçı savaşta silahını ya da hayatını yitirirse, devlet bu kaybı karşılar, ancak tümünü söz konusu kimsenin karşılaması için çok belirgin koşulların bulunması durumunda, savaşçının kendi kaybını telafi ederdi. Savaşta ölenlerin dul kadınları ve yetim çocukları devletten maddi destek talep etme hakkına sahiptiler. Geride kalanlara ayrıca ölen kimseye ödenmesi gereken asker ücreti de ödenirdi.

Karşı taraf sözünü tutmasa bile rehinelere öldürülmesi yasaktı ve bu bir savaş kuralıydı. İlk ve önemli hukukçular şu adalet ilkesini ortaya atmışlardı: İhanete ihanetle karşılık vermektense, anlaşma ve sözleşmelerin tek yanlı bozulmasından doğacak zararlara katlanmak daha yeğdir. Savaş patlak verir vermez, rehinelere serbest bırakılmaları gerekirdi. Bütün bu ilke ve kurallara her zaman uyulmadığı bir gerçek, ne ki böyle hukuk ve adalet kurallarının en azından öğretilmesi ve devlet tarafından benimsenmesi, yüce bir insanlık ruhunun kanıtıdır. Günümüzde Avrupa'da devletçe benimsenmiş adalet ve hukuk kuralları sık sık ayaklar altına alınmaktadır. Sözde bin yıl daha ilerideyiz.

Savaşçı tutsak ettiği düşmanı ister savaş sırasında ister savaştan sonra öldürülebilirdi. İslamiyet'e karşı savaştığına göre hayatını göze almış demektir. Buna karşılık kadınları,

çocukları, hizmetçileri, köleleri öldürmek yasaktı. Ayrıca düşmana işkence yapmak, onu diri diri yakmak ya da cesedini parçalamak yasaktı. Buna karşılık inançsız düşman ister savaş sırasında ister daha sonra İslamiyet'i kabul ederse, hem kendini hem de ailesini ve kendine bağlı olanları tam bir güvence ve koruma altına almış sayılırdı. Düşman yenilgiye uğratılıp tutsak edilince, hem kendisi hem de onunla birlikte olanlar artık savaşçının malı olurdu. Tutsak edilen erkek ve kadınlara köle gözüyle bakılır ve bunlar çoğunlukla satılırlardı. Ama yenen taraf, bu kimselerden belli bir fidye alarak ona özgürlüğünü bağışlayabileceği gibi, hiçbir karşılık almadan onu serbest de bırakabilirdi. Ordu komutanları tutsakları ancak askerlerinin onayını alarak serbest bırakabilirdi. Çünkü berikilerin tutsaklar üzerinde ganimet payı olarak hakları vardı. Çocuklar kölelik durumunda annelerinden koparılmaz, ayrıca kadınla birlikte kocası da tutsak edilmişse, hiçbir Müslüman bu kadını kendine eş olarak alamazdı.

Savaşın başlangıcında, önde gelen savaşçıların safların önüne çıkarak karşı tarafın yine kendileri gibi önde gelen savaşçılarına ikili çarpışmaya davet etmeleri bir kuraldı. Böyle bir meydan okuma karşılıksız kaldı mı, bu, karşı taraf için en büyük ve en aşağılatıcı ayıp sayılır, bunların yenilgisine artık kesin gözüyle bakılırdı. Herhangi bir savaşçı savaştan kaçınırsa, ücretini ve ganimet üzerindeki her türlü hakkını yitirirdi. Savaştan istemeyene karşı uygulanan ve bugünkü askeri anlayışa göre oldukça hafif görünen bu cezanın önemsizliği, böyle bir durumun gerçekte hiç görülmemiş olması nedeniyle, bu cezaya da hiç gerek duyulmamış olmasıyla açıklanabilir. Kuşkusuz, söz konusu savaşçılar Arap

oldukları sürece geçerlidir bu. Büyük olasılıkla bu kural, Müslüman safında dövüşmekle birlikte kendi yakınlarına ya da dindaşlarına karşı bir savaşta bu kimselerin ille de savaşmak zorunda bırakılmamaları için konmuştur.

Daha önce değindiğimiz askeri uç kamplarının (ordugahların) yerleştirilmesinde, yalnızca stratejik yararlar göz önünde bulundurulmamış, aynı zamanda söz konusu yerlerin sağlıklı bir bölgede, bereketli topraklara ve suya yakın seçilmesine dikkat edilmiştir. Irak'taki Küfe ve Basra kentlerinin yanı sıra, Suriye ve Filistin'deki Şam, Kudüs ve Tabariye, Kuzistan'daki Aşkar-Mokram, İran'daki Şiraz, Sind'deki Mansura, Mısır'daki İskenderiye ve Kahire, Kuzey Afrika'daki Barka, Kayrevan bu türden askeri kampları oluşturuyorlardı. Basra ve Küfe yirmişer bin asker çıkarıyordu.

Askerin tarımla uğraşmasına müsaade etmemek için uzun süre direnilmesine karşın, tüm başka nedenler bir yana, sırf maddi yetersizliklerden ötürü, sonunda bu yasak kaldırılmıştır. Bir yerden sonra, devlet kasasına alışılmış tarzda ve ihtiyacı karşılayacak kadar para girmemeye başlamıştır, bunun birçok nedeni vardır. Bunun üzerine askerlere, maaş yerine, ekilmek üzere arazi bırakılmış, ancak başlangıçta askerlerin buralarda bizzat tarım yapmasına olanak tanımayıp, söz konusu arazinin başkalarına kiralanıp, ancak gelirinin askerlerce alınabilmesi zorunluluğu getirilmiştir.

İmparatorluğun sınırlarının çok büyümesi sonucunda devlet yapısının siyasal örgütlenme biçimiyle birlikte askeri kurumlarda da başka değişiklikler ortaya çıkmıştır. Halifelerin her şeyi bizzat görmeleri ve yönetmeleri olanaksız

olduğundan, bunlar ayrı ayrı ülkelerde ve bölgelerde genel valiler atamak zorunda kalmışlardır. Bu genel valiler, söz konusu eyaletlerde aynı zamanda ordunun da komutanıydılar. Bunların yetkileri oldukça genişti ve sınırsız yetkili bir valinin söz konusu olduğu durumda, en saygın ve önemli yetkilerden biri, ordunun tüm örgütlenme ve yönetilme sorumluluğunu elinde toplayan yetkiydi. Bu valiler, birlikleri gerekli gördükleri şekilde konumlandırabilir ve dağıtabilirlerdi. Bunlar düşmanlarla aralarında patlak veren savaşlarda ordunun yöneticisi olur, devletin payına düşen beşte birlik bölümü ayrıldıktan sonra, maaş ve ganimeti bölüştürürlerdi. Genel valilerin, makamlarını sürekli ve gerektiğinde halifenin isteklerine karşı elde tutma girişimleri olasılık dahilindeydi ve böyle bir amaç için bir valinin kendi buyruğundaki bir ordu en elverişli araçtı. Kısacası, halifelerin varlıklarını sürekli kılabilmeleri için orduyu kendi yanlarına almaları başlıca kaygılarından biriydi. Bir ülkenin durumunun iyi olmasını herkesten önce o ülkede yaşayanlar arzu edeceklerinden, valilerin ordularını en başta ülkenin yerli halkından oluşturmaları kaçınılmazlaşıyordu. Bu yoldan, yavaş yavaş içlerindeki Arap öğenin gitgide ayıklandığı bölge orduları doğmaya başladı.

Halife sarayında da durum yavaş yavaş değişmeye yüz tuttu. Sonu gelmeyen hırs ve tutkular, kıskançlıklar, bir aile üyesinin ötekini amaca giden her türlü araca başvurarak saf dışı bırakmaya çalıştığı açık ya da gizli mücadeleler yüzünden, her halife kendisini koşulsuz destekleyecek bir muhafız birliğiyle kendini güven altına almayı, en çıkar yol olarak görmeye başladı. Başlangıçta bu doğrultuda çeşitli kabileler payitahta getiriliyor, bunlardan herhangi birinin ön

plana çıkmasını önlemek için de, bu kabileler arasındaki olası kıskançlıklar bile bile körükleniyordu. Gelgelelim artık halifelerin de saf Arap kanından olmadığı ve pers karakteriyle birlikte, ince, hazza yönelik Pers töre ve adetlerinden daha çok zevk alınan günler gelip de yöneticiler iyice rahatlıklarına düştüklerinde, bu korunma yolu da tehlikeli olup çıktı. Daha 750 yılından itibaren Bağdat halifeliğini ele geçiren ilk Abbasilerin sadık muhafız birliğinin önemli bir bölümü Berberilerden oluşturulmuştu. Ama bunların yanı sıra Selçuklu Türkleri ve Tatarlar da Abbasilerin hizmetine girmişlerdi.

Başlangıçta halifelerin herhangi güzel bir kölenin çocuğu olmaları, hatta tahta oturmalarını bu güzel ananeye borçlu olmaları, neredeyse bir kuraldı. Ne ki bu durumdan bir dizi rekabet doğdu. Bir halifeden ya da prensten oğlu olan her köle kadın, tıpkı rakibesi gibi, kendi oğlunu tahtın varisi ve hak sahibi olarak görüyordu. Komplolar ve saray darbeleri birbirini kovalamaya başladı, kendisine koşulsuz bağlı bir muhafız birliği tehlike ve tehdit altındaki halifeye biricik korunma olanağı olarak görünmekteydi. Kendi subaylarınca yönetilen ve halife tarafından her türlü onura layık görülüp iyice şımartılan Türkler, sonunda tek başlarına halifenin muhafız alayını oluşturmaya başladılar. Ama bu tür birlikler gitgide koruyucu etmeden çok tehlike unsuruna dönüştüler. İktidarı ele geçirmeye çalışan herkes, rüşvet ve vaatlerle halifenin muhafız birliğini kendi yanına çekmeye çalıştı. Bu binlerce askerden oluşan muhafız alayları, tıpkı Roma İmparatorluğunun muhafız alayları (prâtorianus) gibi, halifeleri tahta çıkararak ya da tahttan indiren korkunç bir insan sürüsüne dönüşmüştü. İmparatorluğun çökmesi kaçınılmazdı.

Devlet Yönetimi ve Yasama

Muhammed ve ilk halifeler, devletin tüm işlerini ve yeteneklerini kendi kişiliklerinde toplamışlardı. Bunlar hem savaş komutanı, hem imam, hem maliye yöneticisi hem de yargıçtı. Önemli bir sorun ortaya çıkınca en deneyimli kimseler bir araya getirilir ve onlara danışılıp ortak tavsiye kararları alınır. Ancak imparatorluğun hızla büyümesi, bu ataerkil konumun da çok geçmeden sonunu getirdi. Birinci Ömer daha o dönemde vergi ve maliye işlerine bakan bir maliye kalem kurmadan edememişti. Muaviye de, genel valiler ve ordu komutanları ile haberleşmeyi sağlayacak bir tür devlet kalem kurmak zorunda kalmıştı. Çünkü kendisinden önce Ömer, ayrı ayrı eyaletlere genel valiler atamayı zorunlu görmüştü. Bu valiliklerin yönetim bölgelerinin kapsamı ve merkezinin yanı sıra yetkilerinin sınırları da sık sık değişmekteydi. Her halife kendine uygun düşen değişikliği gerçekleştiriyor, bunu yaparken de genellikle söz konusu mevkiyi elde tutan kişiyi salt kişisel kaygılardan ötürü kollamaktan öte herhangi bir nedende bulunmuyordu. Halifenin keyfi, kayırma ve kadınların etkisi gibi etmenler, söz konusu valiliklere atanmada etkili oluyorlardı.

Valilikler sınırlı ve sınırsız olmak üzere ikiye ayrılmaktaydılar. Sınırsız valilik, yöneticisine, yetki bölgesinde canının istediği gibi yönetim uygulama olanağı veriyordu. Onun biricik yükümlülüğü, devlet gelirini halifenin kasasına aktarmaktan ibaretti. Bu durumda keyfi hareket etme olağanının ne kadar büyük olduğunu belirtmeye gerek bile yok. Valinin tüm orduyu ve savaşı yönetme ve yönlendirme

konusunda en üst yetkili olmasının yanı sıra, hukukun düzenlenmesi ve kadıların (yargıçların) atanması yetkisini elinde tutan da oydu. Ayrıca vergi memurlarını atar, vergileri çıkarır, bunların nasıl alınacağını belirlerdi. Devlet güvenliğinin koruyucuları (polis) onun yetkisi altındaydılar. Vali, aynı zamanda dinin koruyucusuydu. Resmi Cuma namazlarını kıldırıldığı gibi Cuma vaazını da vermek zorundaydı. Tıpkı Yahudilerin Cumartesi, Hıristiyanların da Pazar gününü kutsal gün saymaları gibi, İslam dini de Cuma'yı kutsal gün ilan etmişti. Öte yandan yıllık büyük hac hayvanlarının Mekke'ye selamete ulaşmaları, bunların güvenliğini, yine sağ salim geri dönmelerini sağlamak da valinin görevleri arasındaydı. Sınırlı valiliği sınırsızdan ayıran fark, birincisinin tüm bu resmi işlevleri yerine getirirken halifenin talimatlarına uymak zorunda olmasıydı. Valilerin sık sık yine kendilerine bağımlı olan ve onların talimatlarına göre hareket etmek zorunda bulunan bir tür müsteşarlar (vali yardımcıları) atadıkları da olurdu. Vali ölür ya da herhangi bir nedenle görevini bırakmak zorunda kalırsa, atanmalarını ona borçlu olan tüm öteki yetkililer de onunla birlikte işlerini bırakmak zorunda kalırlardı. Ancak onun yerine geçen valinin bu kimselerin görevlerini sürdürmelerini kabul etmesi durumunda, söz konusu kişiler işlerinin başında kalabilirlerdi. Öte yandan halife sarayından gelme kişilerin kendilerine bırakılan resmi görevi bizzat yürütme yerine sorumluluğu yetkili kıldıkları birine bırakıp buna karşılık ondan belirli bir gelir sağladıkları da olurdu.

Yönetimde merkeziyetçilikten uzaklaşmış olmasına karşın merkezde işler yine de alabildiğine yoğunlaşıp, halife tek başına bunların üstesinden gelemeyince, ya da bazen

yeteneksizlik ve üşengeçlik yüzünden işlerin altından kalkamayıp bunun yerine zevk ve safa içindeki yaşamından geri kalmamayı yeğleyince, Abbasiler döneminde Vezirlik denilen resmi makam ortaya çıktı. Vezir, bizim bugünkü anlayışımıza göre, sınırsız vezirlik yetkilerini ele geçirdikten sonra, tıpkı halifenin kendisi gibi her şeyi düzenleyip yönetebilen bir tür başbakandı. Yetkisi dışında kalan tek şey, halifenin seçilmesiydi ki, bu bizzat halifenin bile elinde olmayan bir kudretti, çünkü halifenin yerine oğlunun geçmesi, çok ender görülen bir olaydı.

Genelde halifelik kabilelerin seçimine bağlıydı. Ne var ki sonraki yıllarda iş hemen hiç seçime kalmayacak, partizanlık, mutlu bir rastlantı ya da taht adayının ve ona bağlı olanların azim ve kararlılığı kuralda halifeyi belirleyecektir.

Büyük Vezir de denen sınırsız yetkilerle donanmış vezir, eylemlerinden yalnızca halifeye hesap vermek zorundaydı. Ama genelde havası sık sık değişen ve ne yapacağı belli olmayan efendisinin teveccüh ve güvenini yitirmemeye dikkat etmesi gerekiyordu. İşte bu yüzden, saray hayatının ortaya çıkaracağı tüm durumlarda ayakta kalmayı becerebilen, tüm entrikalara karşı koyabilen ayrıca işten anlayan kişilerin bu makamda başarılı olma şansı vardı. Yetenekli, işinin erbabı bir vezirden, kurnaz, zeki ve esprili olması, hazır cevap bir katip, iyi bir saray nedimi niteliği taşıması bekleniyor, ayrıca vezirin o çağlarda yaygın saray eğlencelerinden, oyunlardan anlaması, saygıdeğer bilimlerin başında gelen dilbilgisi, matematik, tıp, tarih, edebiyat ve yıldız falı gibi bilim alanlarında iyi kötü bir şeyler bilmesi gerekiyordu. Kimi zaman bütün bu erdem ve yetenekler bile, onun, yalnızca

hayatına kastetmekle kalmayıp tüm maddi varlığının genellikle halifenin hazinesine katılmasıyla sonuçlanan ani bir darbeye yıkılmasını önlemeye yetmeyebiliyordu. Gerçekten de kimi halifelerin, azledilen memurun maddi varlığını kendilerinininkine katma ilkesi vardı. Öte yandan yüksek memurlardan birçoğunun kısa sürede koşulları zorlayarak de servetler elde etmeleri, halifelerin kendi kasalarını yeniden doldurabilmek için böyle kimseleri azletmelerine neden olmaktadır.

Olağan, sınırlı yetkilerle donanmış vezir, halife ile öteki devlet memurları arasında ki aracı kişiydi. Vezir, önemli her resmi işlemden halifenin onayını almak zorunda olduğu gibi, olup biten her şeyden de halifeyi haberdar etmek zorundaydı

Bu vezirlik makamına zamanla Hıristiyan ve Yahudi'lerin getirildiği olmuş, koyu dindar Müslümanlar bu durumu büyük bir öfkeyle karşılamışlardır. Bir Yahudi'nin söz konusu edildiği aşağıdaki şiirde, Müslümanların onunla alay edişleri dile getiriliyor:

Devrimizin Yahudileri ulaştılar,

Özlemlerinin hedefine ve iktidara geçtiler,

İtibar onların, para onların

Onları devlet şurası üyeleri, prens yaptılar

Ey Mısır halkı, sana öğütlüyorum,

Yahudi ol, çünkü tanrının kendisi de Yahudileşti.

Demek ki günümüzün antisemitizm hareketinin kökeni de pek yakın geçmişlerde yatmıyor.

İmparatorluğun çöküş döneminde, valilerden herhangi biri silah zoruyla belli bir bölgeyi ele geçirdiğinde, dönemin halifesi onu ister istemez tanımak zorunda kalıyordu. Söz konusu ülkeden gelecek haraçtan olmamak için böyle kimselerin valiliklerine karşı çıkmak zordu.

Sonraki dönemlerde devlet gelirlerinin durumu gerçekten yürekler acısıydı.780 yılında devlet hazinesine yılda 410 milyon dirhem giriyordu. 820'lerde bu miktar 371 milyon dirheme düşmüş, 815 yılında ise hazine 24 milyon dirhem ile yetinmek zorunda kalmıştı.

Harun El Raşit 809 yılında hazineye 900 milyon Dirhem bırakmış, ama kendisinden sonrakiler bu paranın hakkından kolayca gelmişlerdi.

Tarımdan el sanatları alanından iş güçlerini çekip alan ve ardı arkası kesilmeyen dış savaşların yanı sıra, eyaletlerin birçoğunu tarumar etmekle kalmayıp, doğunun bitki örtüsü için yaşama kaynağı olan su yollarını harap eden iç savaşlar ve kargaşalar, ayrıca bağımsızlığını ilan eden prenslerle birlikte büyük eyalet parçalarının imparatorluktan kopması, valilerin geleneksel haraç ve vergileri devlet kasasına aktarmamakta direnmeleri ve nihayet gerek halifenin gerekse valilerin budalaca savurganlıkları ile el ele yürüyen sömürü ve baskıları, genelde devlet gelirlerinin azalmasına yol açan nedenlerin başında geliyordu.

İmparatorluğun parlak dönemlerinde yer yer kusursuz devlet kurumlarına rastlamak olasıydı, imparatorluğun bütün eyaletlerinden haberleşme sisteminin yönetimini ve sorumluluğunu yüklendikten başka, valiyi de denetleyen ve valilerin davranışlarına ve aldıkları önlemlere ilişkin tüm gözlemlerinden ve bilgilerinden halifeyi haberdar eden bir tür posta müdürleri vardı. Bu posta müdürlerinin raporları orduya, derebeylerine ve mali duruma, dolaşımda ki paranın askeri yollarının ve halkın durumuna ilişkin bilgiler taşırdı. Bu türden genel raporlar düzenleyen bir kişinin varlığı merkezi yönetim açısından son derece önemliydi, ama bu kişilerin makamları zorba eyalet memurları nedeniyle her zaman güvence altında ve tehlikeden uzak sayılmazdı.

Halifeler imparatorluğunda posta kurumu çok kısa sürede oldukça kusursuz, örgütlenmiş, bu amaçla devlet kasasından hatırı sayılır ödemeler yapılmıştı.

Halife Mutemid (870-892) zamanında tüm imparatorluk sınırları içinde 930 posta istasyonu kurulmuştu. Kimi eyaletlerin posta kurumu için yaptıkları gider, örneğin Irak postaları için yılda 4 milyon dirhemi buluyordu.

İmparatorluğun başkentinde de ayrı bir posta başmüdürlüğü vardı. Bu kurumun başında bir tür posta genel müdürü işlevi gören bir şef bulunur, halifeye postalanmış resmi evrak ve mektuplar, başka bir deyişle eyalet posta müdürlerinden gelen mektuplar önce bunların eline geçer, onlarda bunları halifeye takdim ederlerdi. Bu başmüdürler, memurları atama yetkisine sahip olduğu gibi, ödemeleri yapar, posta idaresinin işleyişinden sorumlu tutulurlardı.

Araplar, kendilerini daha sonraki uygar devletler dediğimiz kuruluşların bazılarında bile taklide değer bulunan işler yapmışlardır. Bunu sağlayan, organizasyonlarını büyük bir titizlikle ve sistemli bir biçimde ele alıp düzenleme özellikleridir ve bunun sonucu olarak, içlerinde her bir durağın aralarındaki uzaklığın ve konumlarının kesin sayılarla belirlendiği haritalı özel gezi kılavuzları düzenlenmiştir. Postalar çeşitli yollardan ya yaya habercilerle ya da arabalarla yollanırdı. İvedi yollamalara gelince, bunlar iyi düzenlenmiş ve seçkin atlarla kurulmuş bir taşımacılık zinciri sistemiyle uzun mesafeleri -o zamana göre- inanılmaz bir sürede alabilen özel posta ulaklarıyla yollanırlardı. Araplar güvercin postalarına da yabancı değillerdi.

Tüm ileri devletlerde düzenlenmiş bir para sistemi söz konusu düzenli devlet ekonomisinin ya da özel ekonominin temel koşullarının başında gelir. Bir çok halklardan oluşmuş Arap İmparatorluğunda madeni para (sikke) çokluğundan geçilmiyordu. Gelgelelim bu çeşit madeni paraları birbirleriyle doğru bir orana getirmek çok güç olduğu gibi, bunlar, para dolaşımını engellemekle kalmayıp, paranın taklit edilmesine elverişli ortam sağlıyorlardı. Bu nedenle, dengeli ve bütün imparatorlukta geçerli bir madeni para sistemi kurmak hemen bütün halifelerin başlıca kaygılarından biri olmuş, bunlardan Abdülmelik (685-705) böyle bir sistemi uygulamaya koymuştur. Yine, tüm imparatorlukta geçerli bir ortak ölçü ve ağırlık birimi kullanılmış, gerek para gerekse ölçü ve ağırlık birimlerinden sorumlu birde merkezi resmi organ oluşturulmuştur.

Sıcak Doğu ülkesinde, yaşayan insanların mutluluk ve acılarını, durumlarının iyi ya da kötü oluşunu büyük ölçüde belirleyen çok önemli kurumlardan biri de sulama işlerine bakan resmi kurumdu. On Asya ve Arabistan orman yönünden büyük ölçüde yoksul bölgelerdir, bu nedenle nemin yapay yollardan sağlanması gerekmektedir; ve ancak bu sulama biçimi, kumlu toprağın zengin bir ürün vermesini sağlar. Sulamanın, çoğu zaman büyük bir özenle korunmayı ve bakımı gerektiren görkemli sulama tesisleriyle gerçekleştirilmesi zorunluluğunu göz önünde tutacak olursak, birçok kimseye oldukça şaşırtıcı gelen bir durum da kendiliğinden açıklanır. Asya'nın bir zamanlar yoğun bir nüfusa besin ve yaşanmak için gerekli maddeleri sağlayan bereketli bir bitki örtüsüyle kaplı geniş alanları, bugün oralara giden gezginlere, cılız bir bitki örtüsünden ve bir zamanlar insanların yaşadığı yerleşim yerlerinin belli belirsiz kalıntılarından başka bir şey sunmamaktadır. Buna karşılık, Dicle ve Fırat deltalarında ki gibi, su baskınlarının önlenmesi gereken alanlarda da su bentleri ve su setleri zehirli hastalıkların yayılmasına yol açan bataklıkların oluşumuna neden oluyordu. Su kanallarının ve bentlerin birkaç yıl ihmal edilmeleri, bunların, var olan bitki örtüsünün izlerini yok etmelerine yetip artmaktaydı. Öte yandan konutların ve hatta büyük yapıların az dayanıklı malzemedan yapılmış olmaları, günümüzde geçmişin dev kentlerinden sadece cılız izlerin kalmış olmasını açıklamaktadır.

Günümüzde de Orta Doğu ülkelerindeki insanların ve yönetimlerin ülkenin genel çölleşme sürecine, toplum ve devlet hayatının çökmesine engel olmadığı bir gerçektir. Çöllerin birkaç yıl içinde yeni yeni alanlara yayılabilmeleri

nedeniyle doğu ülkelerinin git gide daha oraklaşması sürecinin nnn alınamaması, insanı zen bir saptama olduğu kadar, doğudaki devlet ve toplum anlayışının genel okntsnn de bir belirtisidir. Ancak Avrupa lkeleri halklarının yeni ve daha iyi bir düzen kurmaları halinde, bu halklar doğu ülkeleriyle daha yakından ilgilenme olanağı bulabilecek, böylece orada milyonlarca insana zengin besin kaynakları ve yaşama sevinci sunabilecek, sürekli bir uygarlık durumunu yaratabilmek için gerekli araç ve yolların yanı sıra insanlar gerekli zamana da kavuşacaklardır.

Halife imparatorluğu başlangıçtaki diriliğini koruduğu dönemlerde, gerek halk gerekse yönetim, sulama ve atık su sistemlerinin önemini çok iyi kavramışlar, buna bağlı olarak özellikle Dicle ve Fırat bölgesinde, Suriye'de, Mısır ve İspanya da geliştirilmiş bir kanal ve sulama sistemi kurmuş ya da daha önceki dönemlerden kalagelmiş tesisleri mkemmelleştirmiş, bu amaçla büyük devlet harcamaları gerçekleştirmişlerdir. Bir kanallar şebekesi kurulmuş, su basmalarına karşı su setleri inşa edilmiş, suları yan kanallara ve tarlalara aktarmak için su çarkları, su dolapları yapılmıştı. İmparatorluk bu tesislerin büyük bir bölümünün giderlerini kendi btlerinden karşılamış, giderlerin geri kalan bölümü, eyalet btlerinden ya da özel btlerden sağlanmıştı. Ayrıca zel kişilerin suya yönelik faaliyetlerini teşvik etmek amacıyla su hukukunun geliştirilmesine özellikle dikkat edilirdi. Kendi btsinden kanallar ve sulama tesisleri kuran kişilere suları özel kullanma hakkı tanınır, bunlara ayrıca başkalarının bu sulardan yararlanmasını nleme ve yasaklama hakkı verilirdi. Birden fazla kişi birleşerek sulama tesisi kurarsa, bunlar, hukuki kişiler niteliği kazanarak tesisi

kolektif kullanma hakkını elde ederlerdi. Bu durumda, aralarından herhangi biri, ancak ötekilerin onayıyla bu tesislerde değişiklikler yapabilirdi. Su kuyularının kullanılmasında da birçok başka yasal düzenleme getirilmişti. Herhangi bir kuyu terk edilince, içinde ulunduğu resmi bölgenin malı olurdu. İşlenmeyen bir toprakta kuyu açan bir kimse, kuyunun çevresini 40-50 arşın genişliğinde çitle çevirebilir, kuyu ve bu bölge onun mülkiyetine girerdi. Herhangi bir su kaynağı bulan kimse, onu 500 arşına varan bir çitle çevirme hakkına sahipti. Gerek kaynak gerekse çevirdiği toprak kendi malı olurdu. Bu önlemlerin amacı toprağın sulanması ve yeni yeni su kaynaklarının aranmasını teşvik etmekte. İşlenmiş ve sulanmamış bakir toprakların ekilmesini sağlamak içinde benzer önlemler alınmıştı. Böyle bir toprağın ekilme işini üstlenen kişi, işlenen toprağın sahibi olurdu. Buna karşılık işlenmesi öngörülmüş toprağı ekmeden bırakmak yasaktı. Bu durumdaki kişinin toprağı ya kiralaması ya da satması zorunluydu. Kısacası, bu hukuk anlayışı tek tek kişilerin bireysel davranışları genelin zararına oluyorsa, bunların toprakları üzerinde canlarının istediğı gibi tasarruf edemeyecekleri biçimindeki, çok doğru bir ilkeye dayanıyordu.

Nehirlerin, kanalların ve savakların taşımacılığa açık olması için de büyük bir gayret sarf edilirdi. Gerekli bütün önlemleri almak ve su tesislerini korumakla görevli özel bir su polisi teşkilatı kurulmuştu. Nehir, kanal ve savakların yapım ve onarımı devletin göreviydi. Arabistan'ın kuzey ve kuzey batı kesimlerinde sık sık açlık ve kıtlık baş gösterdiğinden, halifeler, Kızıl Deniz'deki Süveyş ile Nil arasında I.Ptolemaios'un açmış olduğu, ama sonraki yüzyıllar boyunca

ilgisizlik ve bakımsızlık yüzünden kumlarla dolarak hemen hemen izleri silinmiş durumdaki eski bir kanalı yeniden kazma gereğini duydular. Böylelikle Mısır'ın içlerinden suyoluyla Arabistan'ın çöl halkına ucuz yiyecek sağlamak mümkün olmuş, öte yandan bu yeni su yolu, bugün Süveyş Kanalı'nın sağladığı kolaylığı Nil üzerinden bir kestirmeyle sağlayarak Akdeniz'i Kızıl deniz ve Hint Okyanusu ile birleştirmiş, böylelikle gerek siyasal gerekse ticari alandaki önemli birleştirici yollardan biri olmuştur.

Ülkenin kara kesimindeki trafiği, sağlamak için, çeşme, kuyu ve sarnıçların yakınlarında insanlar ve hayvanların barınmasını sağlayan ve ana yollar üzerinde belirli aralıklarla yer alan kervansaraylar kurulmuş, bunun için gerekli para devlet bütçesinden sağlanmıştır. Kentlerde de parasız yoksul gezginler için ücretsiz kalınabilen resmi hanlar vardı. Bu yoksul kimseler buralarda konaklarken devlet bütçesinden "sadaka" denilen belirli bir yardım alırlardı.

Halife imparatorluğunun tipik olaylarından biri de, Doğuda bugün bile varlığını koruyan sınırsız özerkliğe sahip bir tür ilçeler, daha doğrusu belediyelerdi. Kamu yollarının ve meydanların panayır, çarşı gibi satış amacıyla kullanılması, devlet mülkünün kullanılması sayıldığından, buradan gelecek gelirler devlet kasasına girerdi. Ancak yol ve meydanlar dışındaki tüm birimlerin yönetimi belediyelere bırakılmıştı. Bu idari sınırlar içindeki Müslüman olmayan kimseler, din ve eğitim konusunda bağımsız hareket ederlerdi. Bu alanlardaki faaliyetlerini istedikleri gibi düzenleme ve yönetme hakkına sahip oldukları gibi, aralarındaki anlaşmazlıklarda adaleti sağlama konusunda serbest bırakılmışlardı. Ancak

anlaşmazlığın taraflarından birinin Müslüman olması durumunda, kadı işin içine karışırdı.

Halifelik imparatorluğunun çöküntü sürecine girmesiyle maddi baskılar da artmaya yüz tuttu. Daha Abbasiler döneminde vergilerin listesi oldukça kabarmıştı. Burada, iktidar sahiplerinin, paraya gereksinme duyduklarında, vergi kaynakları bulmakta usta oldukları bir kez daha görülüyor. Başlangıçta imparatorlukta tüketim vergisi diye bir şeyden kimsenin bir haberi yoktu. Oysa şimdi bu, geniş ölçüde uygulanmaya başlamıştı. Madenlerin ve çayırlikların vergileri, gelirlerinin beşte birine yükseltilmiş, toprak ürünlerinin vergileri ürünün ya da kazancın neredeyse yarısına ulaşmıştı. Gelgelelim valiler bağımsızlaşıp halifelere yalnızca biçimsel bağımlı duruma gelince, bu alanlarda da değişiklikler olmuştur. Valilerin yönetim bölgeleri birbirlerinden iyice yalıtılıp kendi başlarına buyruklaştılar. Hicri dört, Miladi onuncu yüzyılda, devlet girdileri bir yandan gittikçe cılızlaşıp, halifelerin ve sarayın giderleri bunun tersine artınca, halifelerin aklına, devletin eyaletlerden gelen tüm gelirlerini tek bir sorumlu kişinin elinde toplama gelmişti. Örneğin halife Muktedir (908-931) ayrıca tüm devlet yönetimini de vezirine devretmiş, bu kimse, yani vezir devletin gelirlerini sağlamak için kendi bildiğince önlemler almış, belirli miktar geliri halifenin kasasına aktarırken aslan payını kuşkusuz kendine ayırmıştı. Gelirleri iç etme, şantaj, rüşvet adalete kadar uzanacak, kadılar çok geçmeden ünlü rüşvet yiyiciler olarak ün yapacaklar, kundaklar, vergi yükselmeleri ve yeni vergiler gündeme geldikçe halkın refah düzeyi de hızla aşağıya çekilmeye başlayacaktı.

Hicri dördüncü yüz yılda halifelerin güç ve iktidarlarının sınırları neredeyse yalnızca Bağdat ve çevresiyle sınırlanmıştı, imparatorluğun bütün eyaletleri bağımsız yöneticilerin ya da yabancı istilacıların ellerine geçmişti. Bu dönemde imparatorluğu sıkıştıran ve sonunda halifeliği tümüyle ellerine geçirenlerin başında Türk kabileleri geliyordu. Bin yılında, üç ayrı halifelik vardı. Bunlardan biri Bağdat'ta, ikincisi Kahire'de, üçüncüsüyse Kurtuba'daydı. Kurtuba'dakiler Emevi'lerin bir koluydu. Bağdat'ta görünüşte Abbasiler egemendi, ama bu biçimsel egemenliğin ötesinde asıl iktidar Selçuklu Türk'lerinin eline geçmişti. Ancak Selçuklular, halifeye geçineceği kadar geliri sağlamak koşuluyla iktidara egemendiler, sonuçta Selçuklu sultanları yönetimin varisleri arasına girmeye başlamış. İstanbul'un fethinden (1453) yaklaşık yarım yüzyıl sonra 29 Ağustos 1516 yılında halife unvanını almışlardır.

Toplumsal Gelişmeler

Araplar, İslam bayrağı altında fetihlere başladıklarında gerçek bir doğa toplumuydular. Gururlu ve bağımsızlığına düşkün Arap halkı, başkalarına egemen olmayı sevdiğinden, kendine boyun eğmiş halkların insanlarıyla kaynaşmakta güçlük çekmiştir. Daha eski ve ünlü bir kabilenin kendisinden daha yeni ve ünsüz bir kabileye tepeden bakmasına yol açan gurur, Arapların, kendilerine boyun eğmiş halkların küçümsemelerine neden olmuştur. Yine bu nedenle, yenilgiye uğramış bir kimsenin İslamiyet'i benimsemesi halinde bir Arap'la eşit tutulması gerektiğini söyleyen Müslümanlığın bu öğretisine Arap insanı çok zor uyum sağlayabilmiştir. Arap'ların örnek düzenlenmiş ordularının ve cesaretlerinin

yanı sıra, çeşitli dönemlerde Arabistan'dan başka ülkelere göç etmiş ve oralara yerleşmiş olan Araplar, kendilerinden olanlara büyük bir sevgiyle bakıp, aralarında yaşadıkları yabancı halkın Arap istilacılara karşı direncini kırdıklarından, bu yabancı ülkelerdeki Arap kabileleri fetih ve istilaları kolaylaştıran bir etmen olmuşlardır. Genellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan bu türden kabileler, Mısır, Filistin, Suriye ve Mezopotamya'da yoğunlaşmışlardı. Ayrıca böyle ülkelerdeki bütün eyaletlerde genellikle kabile şeflerini o eyaletlere vali ya da vali yardımcısı olarak atayan Emeviler'in bu akıllı politikası, kabilelerin gerek örgütlenme gerekse yönetim bakımından aynı konuma gelmelerini sağlamıştı. Bütün bunların sonucunda Arapça ve Arap ruhu imparatorluğun dört bir yanında ağırlık kazanmış, ortaya yeni çıkmış istilacı Arap halkının doğallığını koruyan yozlaşmamış gücü, Araplara boyun eğmiş olan ve aynı zamanda doğallığını kaybetmiş yerli halkların Araplarınkine göre çok daha gelişmiş kültürüyle birleşince, ortaya çok olumlu sonuçlar çıkmıştır. Arapların en temel duygusu olan güçlülük duygusu, ruhsal ve manevi yönden zayıflamış, ince, kılı kırk yaran bir duyarlılığın ve hayattan kopmuş bir kültürün içine sinmiş öğelerle kaynaşmıştır. Bu güçlülük duygusu, başlangıçta belirleyiciliğini korumuş buna bağlı olarak da gerek toplum gerekse devlet yönetiminin bütün alanlarında görkemli bir maddi manevi kalkınma gerçekleştirmiştir. Gelgelelim gevşetici ve uyuşturucu bir iklimin yanı sıra, hızla artan zenginlik, ayrıca yabancı kadınların sayıca çoğalması ve bedensel hazların ağırlık kazanması sonucu, kalkınma ve gelişmeye koşut hızlı bir çöküntü başlamıştır. Öte yandan, toplumsal koşulların özgürlüğe elverişli olmaması, alt sınıfların yükselmesini önleyince, öteki tüm olumsuzluklara

karşın, gerek imparatorluğun gerekse de toplumun kendisini yenileme olanağı yok olmuştur. Halifelik imparatorluğu, gökyüzünde birden bire belirip gittikçe yükselen ve yoğun parlaklığıyla tüm dünyayı şaşkına çevirip herkesin gözlerini kamaştırdıktan sonra birden bire aşağı yönelip ardında yalnızca bir sis bulutu bırakan parlak bir kuyruklu yıldıza benzetilebilir. Araplar, hem egemen halk olarak devlet yönetimini ellerinde bulundurduklarından hem de birçok sorunda onların himaye ve yardımı gerekli olduğundan, ayrıca dilleri resmi ticaret dili olarak kullanıldığından ve bütün bunların ötesinde onlara boyun eğmiş olanların iyi ve özgür bir konuma kavuşmaları İslamiyet'i kabul edip etmemelerine bağlı olduğundan ve İslamiyet'i iyi anlayabilmek için Arapça bilgisi zorunlu olduğundan, Arapça halkın hemen her kesiminde hızla benimsenmeye başlamıştı. Her gelişmemiş, ham ama zihinsel yetenekleri bakımından hazır bir halkın, kendine boyun eğmiş olanlarla manen ve düşünce yönünden de eşit duruma gelmek ya da hatta onlardan üstün olmak için kendilerinkinden daha gelişmiş bir kültürü özümsemeye can attığı bilinir. İşte bu nedenle Araplar, büyük bir enerjiyle tüm bilim dallarına saldırmışlar, bunun üzerine egemenlikleri altındaki uluslarla aralarında dünyanın ikinci bir örneğini görmediği bir yarışma başlamıştır.

İmparatorluğun dört bir yanında hemen hemen aynı anda dilbilgisi, hukuk, din-tanrıbilim, felsefe ve doğa bilimleri öğrenim ve incelemesi başlamış, egemenlik altındaki halklardan sayısız bilgin, mevcut eski yazıları ve yapıtları Arapçaya çevirmeye koyulmuş ve iki yüzyıldan daha az bir süre içinde Arap dili şaşılacak zenginlikte bir edebiyat hazinesine kavuşmakla kalmamış bu kültür ve eğitim

araçlarının, imparatorluğun tek dili olan Arapçada kolaylıkla ulaşılabilme duruma gelmesi, görkemli başarılarla yol açmıştır. Töre ve ahlak anlayışlarının yanı sıra alışkanlıklar ve dil, daha o dönemde İslam imparatorluğu sınırları içindeki uluslar ve değişik dinlerden kişiler arasında öylesine eşit bir biçim de dağılmıştı ki, halifeler, inançlarına sadık kalan Hıristiyan ve Yahudilerin gerçek Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için elbiselerinde belirli işaretler taşımaları zorunluluğunu getirmişlerdi. Yeni ama eski kültür öğelerine fazla yabancı olmayan dini, siyasi ve sosyal düşüncelerle donanmış heyecanlı bir halkın dünya sahnesine çıkması verimli ve körükleyici bir etki yapmıştır.

Arapların öteki halkları egemenlikleri altına alıp baskı altında tutmaları bazen iyi sonuçlar vermiş, bu halklar henüz tümüyle tükenmemiş güçlerini harekete geçirerek, bu baskıdan kurtulmaya çalışmışlardır. Ama işte böyle bir kuruluşun yolu da Araplardan daha üstün olmaktan geçtiğinden, çeşitli alanlardaki bilgileri hızla çoğaltarak, uygulamada bunlardan faydalanmak, aynı zamanda da bu bilgileri gelişmiş bir pratik faaliyette vazgeçilmez duruma getirmek gerekmiştir.

Birbirinden uzak, geniş alanları, tek bir imparatorluğun sınırları içinde toplamanın değişik halklar arasında mücadele ve yarışmaya yol açtığını, ayrıca bu halklar arasındaki tüm engelleyici ve kısıtlayıcı etmenlerin ortadan kalktığını, öte yandan, ulusal ve dini özelliklerin elden geldiğince korunduğunu ve genellikle imparatorluğa katılmış ve boyun eğmiş halkların üstündeki baskının, bunların daha önce kendi yönetimleri döneminde katlandıklarından daha fazla olmadıklarını ve nihayet halifelerin tarımı, el sanatlarını,

ticaret ve eğitimi geliştirebilmek için sayısız önlemi hayata geçirdiklerini göz önünde tutacak olursak, halifelik içindeki görkemli manevi ve toplumsal kalkınmayı açıklayan başlıca nedenleri de bulmuş oluruz.

Doğunun değerli ya da doğal madenler, taşlar vb. yönünden geniş alanlara yayılan zenginliği ve bu maden ve taşların çeşitliliği göz önüne alındığında, akli başında bir yönetimle devlet zenginliğinin hızla artması en olağan sonuçtu. Zenginliğin kolayca elde edilmesi, onun çeşitli amaçlar doğrultusunda kolayca harcanmasını sağlamış, bu da ticarete, sanata ve el zanaatlarına olumlu ve teşvik edici etkiler yapmıştır.

Kuşkusuz bu gelişme, yukarıda belirtildiği gibi dümdüz bir çizgi izlenmemiş, bu gelişme doğrultusundan sayısız sapmaların ötesinde, zora dayalı sömürü de eksik olmamıştır. Bir şeyi elden geldiğince zahmetsiz elde etmek ve onun tadını çıkarmak, insan doğasını en köklü karakteristik özelliklerindedir. Egemen, egemenliklerin altındakilerin sömürülmesini o kadar doğal bulur ki, sömürsüz bir durum aklına bile gelmez. Üstelik tehlikesizce üstesinden gelebileceğine inandığı anda töre ve geleneklerle belirlenmiş ölçüde sınırlarını aşmaktan da çekinmez, içinde yaşadığımız dönemde bile, hemen hemen yaşadığımız her gün bize bu türden örnekler sunduğuna göre, çok daha geri düzeydeki görüşlerin, anlayışların, talan ve sömürü eylemlerinin iyice yaygın olduğu dönemlerdeki sömürü örneklerine şaşmamak gerekir. Bütün bunların sonucunda, baskı altındakiler, yöneticilere karşı sayısız ayaklanma ve mücadele örnekleri vermişler. Lübnan ve Anti-Lübnan'daki Hıristiyan

mezhepleri, Mısır'daki Kıpti mezhebi ve Kuzey Afrika'daki berberi kabileleri, çeşitli başkaldırı girişimlerinde bulunmuşlar; bazen bu isyanların bastırılması büyük dert olmuştur. Araplar da zor yoluyla boyun eğdirilen kimsenin, galip kişinin kölesi olması adeti geçerli olduğundan, güzellikleriyle ün salmış Berberi erkek ve kadıları büyük sayılarda köleleştirilmiş ve özellikle kadınlar zenginlerin haremelerini doldürmüşlardır. Ayrıca İspanya'dan da fiyatları oldukça yüksek olan ve sözgelimi bir Türk köleye ödenenin altı ya da sekiz katı para eden çok sayıda köle getirilmiştir. Hıristiyan Venedik'in yanı sıra İtalya'da bu insan ticaretinin en hevesli ortaklarından dı.

Öte yandan Roma papazlarının ve din adamlarının bile bu işe karışmış olmaları ve kendilerine bağımlı kölelerin ve serflerin çocuklarını Araplara satarak dinsizlerle yaptıkları bu kirli ticaretten dünyanın parasını kazanmış olmaları oldukça ilginçtir. Papalığın, Hıristiyanlığın başkenti olan Roma'da, 748 yılına kadar hala resmi bir köle pazarı varlığını korumuş ama o dönemlerde bu gerçek gizlenmiş; ne var ki bu, insan ticaretinin sona ermesi anlamına gelmemiştir.

Her ülkede tarımın gelişmişlik düzeyi ve durumu, o ülkenin kültürel gelişmesinin bir ölçütünü oluşturur. Halifeliğin ilk iki yüzyılında tarımcılık o döneme kadar görülmemiş bir atılım yapmıştı. Tarımda yalnız alışılmış temel yaşamsal maddeler yetiştirilmekle kalınmıyor aynı zamanda ticaret için gerekli ürünler kapsamına alınıyordu. Bunların arasında sayısız boya maddeleri vardı. Ketenin yanı sıra o zamanlar Avrupa'da hemen hiç bilinmeyen pamuk da yetiştiriliyordu. İyice yaygınlaştırılmış dut türü ağaçlar ipek böceği yetiştirilmesine

olanak sağlıyor, bu da çok önemli ve çok gelişmiş ipek üretiminin temelini oluşturuyordu.

Boya maddelerinin geliştirilmesi, doğu ülkesi insanının açık, parlak ve göz alıcı renklere olan düşkünlüğünden kaynaklanıyordu. Ve gerek elbise lüksüne gerekse alacalı halılara ve kumaşlara düşkünlük, oldum olası doğu insanının tutkularından biri olduğundan, boya maddeleri çok büyük miktarlarda üretilmekteydi. En değerli renk safran sarsıydı ve bu renge bağlı kültür de o ölçüde yaygınlaşmıştı. Öte yandan anayurdu Güney Arabistan olan aspur (yalancı safran) da en çok aranan renklereydi. Safranla birlikte İspanya da ekilen ve oradan Avrupa'ya giren kök kırmızısına duyulan gereksinme de çok büyüktü. Doğudaki çok değerli süslenme maddelerinden biri de saçın sakalın yanı sıra, ayak ve el tırnaklarını da boyamaya yarayan kınaydı. Kına doğu insanının batıl inancına göre insanı kem gözlerden koruduğu için atların ve develerin boyanmasında da kullanılıyor, hayvanlar kınayla süsleniyorlardı.

Araplar bahçıvanlıkta şaşılacak bir yetkinliğe ulaştılar. Meyve ağaçları, sebze, çiçek ve süs bitkileri, Avrupa göğü altında ancak çok ender durumlarda elde edilebilecek bir zenginliğe ve görkemliğe ulaştılar. Olağanüstü pratik ve akıllıca kurulmuş bir sulama sistemiyle donanmış zengin ve büyük kişilere ait bahçelere, bunların içindeki rengarenk çiçeklere ve kokuya süs bitkilerinin ve sarmaşıkların bolluğuna, meyve ağaçlarına ve asmalara ilişkin betimlemeler, biz batı insanına masal gibi gelmektedir.

Hıristiyan Avrupası meyve ağaçlarının, çiçeklerin, süs bitkilerinin ve yararlı bitkilerin büyük bir bölümünü

Müslümanlara borçludur. Bunların arasında portakal, kayısı, şeftali, mersin ağacı, armut, elma ve üzüm türleri, zeytin, nar ve alp gülü (rododendron) vb.'yi sayabiliriz. Ağaçların, bodur bitkilerin ve çiçeklerin yetiştirilmesi ve aşılması konusunda da Araplar birer ustaydılar ve bu ustalıkları bugün bile hala erişilmemiş bir düzeydedir. Özellikle güllere, badem ağaçlarına ve asma üzümlerine aşılama uygulanırdı. Bugün bile nasıl yapıldığını bilmediğimiz bir yoldan, örneğin üzümlere istedikleri baharat tadını aşılatabilmişlerdir. Çiçeklerin göz alıcı çeşit çeşit renklerde yetiştirilmesi ve türlerinin ıslah edilmesi konusunda da ustaydılar. Avrupa sebze yetiştirme alanında, birçok sebzenin yanı sıra kuşkonmazı da Araplardan öğrenmiştir.

Araplar, ayrıca sebze ve meyvenin konserveleşmesi alanında da iyice yetkinleşmişlerdi ve Avrupalılar bu konudaki bilgilerini de Araplara borçluydular.

Gerek bu alanlarda gerekse başka birçok alandaki birikimler yönünden Arapların yüzyıllarca İspanya'da Sicilya'da yaşamış ve faaliyet göstermiş olmaları ve çeşitli Avrupa ülkelerinin halklarıyla doğrudan bağlar kurarak, bunların Arapların genel bilgilerini, çeşitli alanlardaki uzmanlıklarını ve kurdukları tesisleri öğrenip kendilerine aktarmalarına yol açmaları, daha sonraki Avrupa kültürü açısından büyük bir önem taşımaktadır. Gerçi Haçlı Seferlerinin de doğunun töre ve kültürünün Avrupa'da tanınmasına katkıda bulunduğu hiç kuşku yoktur. Ancak Arap'ların yukarıda sözünü ettiğimiz Güney Avrupa ülkelerindeki yüzyıllar süren uzun egemenliklerine bağlı olarak bu alandaki etkileriyle

karşılandığında, Haçlı seferlerinin olumlu etkisi çok sınırlı bir önem taşır.

Öte yandan bu savaşlar, tıpkı Arap egemenliğine karşı yüzyıllarca mücadele veren İspanyollar da gördüğümüz gibi İslam kültürünün yok edilmesini bir sevap, tanrının hoşuna gidecek bir iş sayan fanatik güruhlarca yönetildiğinden, savaşlar üzerinde olumlu ve kalıcı bir etki yapmaktan uzaktılar.

Buna karşılık Endülüs saraylarında ve eğitim yuvalarında çok sayıda Avrupalı öğrenci ve dinadamı, soylu ve prens, savaşların kesildiği barışçı ara dönemlerinde bir araya gelerek İspanya ve Sicilya'daki Arap egemenliğinin nimetlerinden yararlanmışlar. Buralarda Avrupanınkine kıyasla daha üst düzeydeki bir uygarlıkla tanışmış ve onu değerlendirmeyi öğrenmişlerdi. Almanya'nın 2.Joseph'e kadar tanıdığı en aydın ve kültürlü imparator olan II.Frederich de eğitimini kuşkusuz bu etkilere borçluydu. Hatta o zamana kadar işitilmemiş bir girişimde bulunarak Arap sultanıyla barışçı bir ilişki kurmuştu. Gerek bu davranışı gerekse kiliseye aykırı düşünme ve yaşama tarzı onu dar kafalı çağdaşları arasında olumsuz bir üne kavuşturmuş, sonunda imparator papanın lanetine uğramıştı.

Hıristiyanlığın neredeyse bin yıllık egemenliği sonunda Avrupa, manevi ve düşünsel alanda kurtuluşu için çabalarken İtalya ve İspanyada Arapların kültür girişimlerinin bilinmesi ve bunlarla kurulan bağlar nedeniyle, söz konusu ülkelerde Rönesans adını verdiğimiz yeniden doğuş hareketinin başlamış olduğuna ve kimi geri dönüşlere karşın sonunda tüm Avrupa'nın bu ilerleme çizgisine girdiğine hiç kuşku yoktur.

Demek ki o dönemde insanlığınileriye doğru attığı her adımda ona karşı direnen ve ilerlemeye ateş ve kılıçla karşılık veren Hıristiyanlık yerine, Hıristiyan olmayan, tanrıtanımaz sayılan bir etki, Avrupa'da düşünce hayatının gelişmesine ve reform ortamının doğmasına yol açmıştır.

Güzel kokulu suların, yağların, kremlerin ve tütsülerin elde edilmesi ve hazırlanmasında da Araplar büyük ilerlemeler kaydetmişlerdi. Bu türden ürünler doğunun erkek ve kadınlarınca çok geçmiş dönemlerden beri çok tutulurdu. Gül, lavanta ve menekşenin yanı sıra, yasemin, limon ve defne yağı, zambak ve kandil yağları, ayrıca palmiye, badem, safran ve kaisum ağacı suyu ve daha sayısız güzel kokulu yağlar ve sular kullanılırdı.

İpek böceği yetiştiriciliği özellikle İran'da gelişmişti. Pamuk ekimi ise Hindistan'dan gelip önce Güney Arabistan'da yaygınlaşmıştı. Pamuktan yalnız giysi kumaşı hammaddesi olarak yararlanılmıyor, aynı zamanda kağıt da yapılıyordu. Bu uygulama gerek kitap gerekse yazı alanında büyük gelişmelere yol açmış, Avrupa buna ancak 15. yüzyılda ayak uydurabilmişti. Çok yaygın bir üretimde keten ekimi alanındaydı ve buna bağlı olarak keten kumaşların üretimi çok gelişmişti. Kenevirde uyuşturucu bir zehir olan esrar elde edilirdi. Söz konusu madde, kültürün gelişmesine, Avrupa'daki alkollü içkilerin yaptığından daha olumsuz bir etki yapmıştır. Tarımın, bahçeciliğin, bostancılığın yanı sıra arıcılık ve kümes hayvancılığı da gelişip yaygınlaşmıştı. Araplar her iki alanda örnek başarılar elde etmişlerdi. Güzel kokulu güzel birçok yağın, suyun, krem ve pomatların tütsü ve nihayet boya maddelerinin hazırlanıp üretilmesi, halkın

büyük bölümüne, bu zanaat alanlarında iş olanakları oluşturmuştur. Buna söz konusu nesnelere gerek ülke içindeki gerek dışındaki ticarete katılıyordu. Çamaşır ve elbise lüksü, iplikçilik, dokumacılık, apre, dikiş ve biçki gibi çeşitli zanaat faaliyetlerini de teşvik etmişti.

Elbise lüksü özellikle ülkenin önde gelenlerine, şairlere, kadın ve erkek şarkıcılara erkek ve kadın kölelere, ya da ihsanda bulunmak istedikleri kimselere sayısız değerli giysiyle bu isteklerini yerine getirme alışkanlığı bulunan halifeler tarafından özellikle körüklenmekteydi. Zenginler ve kibar kişiler bu örnek girişimleri taklit ederlerdi. Gerek iklim gerekse töre nedeniyle elbiseler alabildiğine geniş ve uzun dikilmek zorunda olduklarından, elbiseler için akıl almaz miktarda kumaş harcanıyor, moda gereği elbiselerin etek kenarları yerlere kadar uzandığından, ayrıca kadınların doğuda erkeklerden çok daha önce şalvar giymesi nedeniyle, kumaş israfı artıyordu. Hakiki Sami-doğu töresi olan ve günümüz Avrupa'sındaki Yahudi kadınların Hıristiyan rahibelerinden önemli bir farklılığını oluşturan törelerden biri de kadınların üzerinden taşmaya kadar varan parlak ziynet eşyasına duyulan düşkünlüktür. Kulak, parmak ve ayak bilekleri, ayak parmakları kollar ve bilekler için bilezik, yüzük ve küpeler, gerdanlıklar, alınlıklar ve taşlar en değerli madenlerden yapılıyor, bunlar değerli inci ve değerli taşlarla süsleniyor ve bunları sosyal konumu elverişli olan her kadının yanı sıra, zenginlerin cariyesi, kadın şarkıcılar ve dansözler de çok miktarda takıyorlardı. Bunlara altın ya da gümüş, inci ve değerli taşlarla süslü kemer, başörtüsü ve peçe, terlik ve değerli kumaşları da eklemek gerekir. Erkeklerin silahları ve silah askıları, özellikle vaaz kürsüsüne çıktığında imamın bile

yanından eksik etmediği en zengin biçimde süslenmiş ve donatılmış kılıçlarını da bunların arasında saymak gerekir. Soyluların ve zenginlerin elbise ve ziynet eşyası alanındaki görkemliliğiyle ev eşyaları yarışmaktaydı. Harika arabesklerle, av ve hayvan motifleriyle, kent ve doğu sahneleriyle süslü değerli halılar, zemini ve odaları kaplıyordu. Kapı ve pencerelerde ağır ipek perdeler asılır, altınla işlenmiş kumaşlar duvarları kaplar, oda döşemeleri rengarenk süslemeler ve resimlerle donanırdı. Yataklar ve mobilya ender bulunan ve kokulu ağaçlardan yapılır, sedef, altın ve gümüşle kakılır, üzerlerine değerli kumaşlar kaplanırdı. Altın ve gümüş şamdanlar, çin vazoları, lake ve cam eşya odaları doldururken, değerli madenden ya da kristal camdan yapılmış lambalar tavanlardan sarkardı. Evlerin avluları mermer ve mozaikle döşenir, buralara ince bir sanat duygusuyla biçimlendirilmiş şadırvanlar yerleştirilir, bu şadırvanlar gerekli serinliği sağladıktan başka, evlerin arkasında uzanan görkemli bahçelerin sulanmasını kolaylaştırırlardı. Sütunlu, uzun koridorlar ve asma yaprakları ve bereketli sarmaşık bitkisinden oluşan yaprak örtüleri, avlu ve bahçelerde gevşemiş rehavet içindeki sakinleri güneş ve sıcaklıktan korurlardı. Böyle bir yaşama tarzı, çeşitli zanaatlara ve faaliyet türlerine olumlu bir etki yapacaktı elbette.

Kendine özgü bir kültüre sahip bir halkın, ayrı bir mimari tarzı vardır. Araplar çok sayıda zengin ve göz alıcı tarzda inşa edilmiş camilerin yanı sıra, sultanların, soyluların ve zenginlerin saray ve özel malikânelerinin inşa ve donanımında kendi mimari tarzlarını geliştirdiler. İnşa tarzının temel biçimini yer yer Bizanslılardan, yer yer

Hintlilerden almış, ama bu tarzı kendilerine özgü bir biçimde geliştirmişlerdi. Kemerlerin kullanılışı ve süslenmesinde, özel bir ustalığa ulaşmışlar, genellikle tepesi yuvarlak nal kemeri, ucu sivri çıkıntılı kaş kemer, sivri kemer türlerini kullanmış, birbirine dolanmış girift hatlarla bu kemerleri süslemişlerdir. Ayrıca kendi tarzlarında kubbe ve kemerler, perspektifte konsül gibi öne çıkararak, çok hareketli bir bütün oluşturan iç ve dış bukeyi oyulmuş tek bütün kayalar kullanmışlardır. Bunların yanı sıra sütun inşasında da çok değişik ustaca uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Bütün bunların ötesinde, tamamen Araplara özgü bir tarzda, çok özgün bir biçimde birbirine sarılmış, çeşitli olanakları nerdeyse sonsuz biçimlerden oluşmuş, Arabesk adı verilen süsleme tarzı, Arapların düşüncesinin bir ürünü olduğundan, adını da onlardan almıştır.

Böylece çeşitli ticaret işlerinin yanı sıra, dokumacılık, terzilik, boyamacılık, ipek dokumacılığı, halıcılık, camcılık, nalbantlık, demircilik, silah yapımıcılığı, çömlekçilik, pamuk ipliği bükmeciliği, kağıt ve kitapçılık zanaatlarının yanı sıra duvarcılık, ahşap işçiliği, taş yontmacılığı, marangozluk, süsmecilik, altın kaplamacılığı, mimarlık, altın ve gümüş sarraflığı, değerli taş işlemeciliği gibi, türlü türlü zanaatlar gelişmiştir.

Her zanaat, tıpkı Roma da ve daha sonra ki Hıristiyan ortaçağındaki gibi, zanaat loncalarına bölünerek örgütlenmişti, ve kentin belirli yollarında ve meydanlarında iş ve satış merkezleri bulunmaktaydı. Tek tek zanaatların, örgütlenebilmek için gerekli güce ulaşamadıkları yerlerde, bunlar, ötekilerle birleşip loncalaşmışlardı. Bu türden kendi

içinde örgütlenerek bütünleşmiş loncalar düşüncesi öylesine güçlü yaygınlaşmıştı ki, sahtekarlar ve dolandırıcılar bile kendi loncalarını kurma zorunluluğunu duymuşlardı. Her lonca, üyelerinin kendi aralarında patlak verecek anlaşmazlıkları ve sorunları tamamen bağımsız bir birim olarak kendi içinde hallederdi. Üyelerinden herhangi birinin cinayet ve suç işleme durumunda, söz konusu lonca devlet karşısında tümüyle sorumlu duruma düşerdi.

Belirli lonca kolları, belirli kentlerde özellikle çok gelişmişti. Örneğin kağıt ve cam üreticiliği, çömlekçilik ve hasırcılık yapımı Samara'da yaygındı. Küfe ve Basra'da bir çok dokuma tezgahı vardı. Basra'da ayrıca ünlü eğri kılıçlar yapılırdı. Kahire görkemli lame kumaş üretimiyle ün yapmıştı. Gus, ipek ve halılarıyla ünlüyken bu her iki kentte de genelde halifeye ya da imparatorluğun önde gelenlerine ait olan büyük altın örme tezgahları vardı. Dimyat mobilya için gerekli maddeleri sağlarken Tinnis tül ve altın işlemeli kumaşlar ile ünlüydü. Başına perde, Tyb ipek kuşaklar, şinis, Kennabe, Kazerum ve Tavey özellikle keten ve Lame, manto ve halı üretimiyle tanınmışlardı. Bağdat o dönemde bile çok pahalı olan ipekli ve pamuklu elbise kumaşlarıyla ünlüydü ve başlıca sanat loncalarının da bulunduğu kent olarak ün yapmıştı. Nartira, Bağdat kumaşlarını taklit etme ve bunları Bağdat'a apreya yollamasıyla ün yapmıştı. Tacirler sahte üretim markalarıyla donanmış bu kumaşları hakiki Bağdat kumaşı olarak piyasaya sürerlerdi. Aynı şey Bağdat perdelik kumaşları içinde geçerliydi. İsfahan'da ipek ve ünlü damask kumaşı üreten sanayinin yanı sıra pamuk ipliği sanayi de yerleşmişti. Ferkhana demir sanayinin merkezi, Banun peçe ve türban üretiminin kaynağıydılar. Güney Arabistan'daki

Amman ve Yemen eyaletlerinde yaygın lame, ipek ve keten kumaş üretiminin yanı sıra, silah üretimi ve ince bir sanat zevkiyle işlenmiş zırh gömlekleri üretimi yapılırdı. Bu son iki ürün aynı zamanda Irak ve Bahreyn'de de üretilirdi. Önemli bir ticaret dalı da doğu da çok büyük bir önem taşıyan çadırların üretimiydi. Çadırlar en yalın biçiminden en büyük ve göz alıcı biçimlere kadar çeşit çeşitti. Çadırların gerek hazırlanması gerek kurulmasında Araplar büyük bir ustalığı ulaşımlardı. Çünkü bu çadırların hem çabuk ve kolaylıkla kurulabilmesi, hem de tüm hava koşullarına ve zenginler, kadınlarının konfor gereksinmelerine yanıt verebilmeleri gerekiyordu. Her yıl Mekke'ye bir kez yapılan hac ziyaretinde çadır kurma konusunda bütün ustalıklar gösterilir ve söz konusu çadırların merkezinde ya halifenin ya da ülkenin herhangi bir büyüğünün çadırı bulunurdu. Ayrıca gerekli tahta genellikle çok uzaklardan, hatta deniz aşırı ülkelerden sağlanmak zorunda olmasına karşın, gelişmiş bir deniz ticareti de gemi inşaatı sektörünü olağanüstü körüklemişti.

Demir, bakır, cıva kurşun, şap vb. gibi maden ve değerli minareler imparatorluğun çeşitli eyaletlerinden çıkmaktaydı. Demir işçiliğinin ne kadar mükemmel bir düzeye eriştiğini anlamak için cilalanmış çelikten ayna yapıldığını bilmek yeter. Araplar tıbbın gelişmesi alanında da büyük çabalar harcamışlar, ilaç ve eczacılık maddelerinin yapımında da büyük ilerlemeler göstermişlerdir.

Deniz ticaretinin başlıca merkezleri Bağdat ve Dicle üzerindeki Obolla, Fırat'ın ağzındaki Basra ve Dicle, İran körfezindeki Şiraf'tı. İskenderiye özellikle Avrupa'ya yönelik deniz ticaretinin bağlantı merkeziydi. Büyük imparatorluğun

dört bir yanı başlıca merkezleri birbirine bağlayan kervan yollarıyla doluydu. Yollardan biri Bağdat'tan kalkıp Şam üzerinden Suriye çölünü geçip, Süveyş'ten Kahire'ye uzanıyor, burada Afrika çölünü aşip, Tanca'ya ve Cebelitarık'a ulaşıyor; buradan da İspanyaya geçen yolla mallar İspanya'ya yollanıyordu. Yine başka yollar, Bağdat'tan İsfahan'a, Şiraz ve Sind'e, Ray, Horasan ve Hazar denizine, Halep ve Antakya'ya uzanıyordu. Antakya ve Halep Arapların sürekli ilişki içinde bulunduğu ama aynı zamanda karşılıklı düşmanlığın da eksik olmadığı Bizans-Roma imparatorluğunun en yakın temas noktasıydı.

Daha önce Arapların deniz savaş filosunun ne kadar hızlı ve elverişli biçimde geliştiğini ve bu filodan çok daha uzun bir geçmişi bulunan deneyimli ve ondan üç defa daha büyük Bizans imparatorluğunun donanmasını 734 yılında yendiklerini söylemiştik. Arapların pratik zekaları ve pratikte son derece düzenli oluşları ve hemen her şeye bu özellikleriyle el atmaları sonucu, deniz ticaretleri de kısa sürede büyük bir önem kazanmıştı. Hindistan ve Çin ulaşmayı en çok istedikleri yerlerdi. Daha sekizinci yüzyılda üç Arap araştırma gurubu, ticaret ve taşımacılık ilişkilerini düzenlemek amacıyla Çin'e gitmişti. Doğu Hindistan'ın ve Afrika'nın doğu kıyılarında nüfusun çoğunluğunu Arapların oluşturduğu bir dizi koloni kurulmuştu. Doğu Hindistan'da İslam nüfusun 20 bine ulaştığı yerleşim bölgeleri vardı. Seylan adasının da daha yedinci yüzyılda bir Arap kolonisi kurulmuş, hatta 758 yılında bir Arap donanması Kanton'a saldırmıştı. Araplar Akdeniz de kıyısı bulunan ülkelerle ticari ilişkiler kurmuşlar, onların aracılığıyla Hindistan'dan gelen ürünlerin ticaretini gerçekleştirmişlerdi. Cebelitarık boğazını

geçerek Atlas Okyanusuna yelken açan Araplar o zaman Avrupalıların hemen hiç tanımadıkları Azor ve kanarya adalarına ulaşmışlardı. Hatta kimi tarih yazıcıları, onların daha önce Afrika'nın etrafını dolaştıklarını bile ileri sürselerde, bu iddia kesinlik kazanmamıştır. Ama buna karşılık Kuzey kıyısı boyunca Ümit Burnuna ulaştıkları, ayrıca Afrika'nın kuzeyden başlayarak Gine'ye kadar olan Batı kıyısının da büyük bir kısmını bildikleri kesindir.

Kısacası dokuzuncu yüzyılda Araplar, Hıristiyan Avrupa'sının ancak kulaktan dolma bilgilerle tanıdığı, üstelik bunu da Araplardan öğrendiği ve ancak 15. Yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılda keşfedeceği deniz yollarını ve ülkeleri tanıdıkları gibi, söz konusu yerlerde ki halklarla da yaygın bir ticaret ilişkisi kurmuşlardı. İnsan faaliyetinin söz konusu olduğu tarım, ticaret ve taşımacılık, el zanaatları, sanat ve bilim, askerlik ve savaş gibi tüm alanlarda Araplar o dönemlerde Avrupalılardan çok daha üstün, çok daha ileride oldukları gibi bu alanlarda Avrupalılara hem esin kaynağı olmuşlar hem de çoğu kez öğretmenlik yapmışlardır. Arap imparatorluğundaki gibi bir devlet ve toplum düzeninde yoğun toplumsal karşıtlıkların da var olması kaçınılmazdı. Kendilerine genelde kuşkulu sayılabilecek bir koruma sağlamakla birlikte kuşku götürmeyecek kadar yüksek bir ücret alan koruyucu muhafızlarının sayısı elli bini bulan toprak ağaları vardı. Sözünü ettiğimiz mani faktörlerin büyük bir bölümü (sözcüğün modern anlamında fabrikalardan söz etmek olanaksızdır elbette) bu ağaların imparatorluğun soylu kişilerinin ya da doğrudan halifenin malıydılar. Bu nedenle binlerce kişi tek bir kişinin bolluk ve refahını sağlamak için canını dişine takmak zorundaydı.

Her dönem de her halk için en az gayret gerektiren çekici uğraşlardan biri ticarettir. Bu nedenle ticaret yapanlar, her yerde ve her dönemde büyük bir etki sahibi olmuşlardır. Bağdat'ta, Basra'da, Şiraz, Buhara, Şam, Kahire ve imparatorluğun öteki merkezlerinde varlıkları altmış milyon Dirheme ulaşan tacirler vardı. Kahire ve Bağdat gibi parlak dönemlerinde nüfusları bir milyona ulaşan kentlerin yanı sıra, nüfusları yüz bini bulan Şam, Küfe ve Basra'daki insanlar arasında da refah ve varlık koşulları içinde yaşayan, durumları ortanın üzerinde olan sayısız zenginde vardı. Ayrıca bütün bu kentlerde imparatorluğun onur ve nişanına sahip bir çok kişinin yanında yüksek memurlar ve büyük toprak sahipleri yaşarlar, bunlar zenginliklerini bu kentlerde tüketirlerdi. Bu nedenle kimi ilişkileri yönünden bizim çağdaş büyük kentlerimizdeki ilişkileri anımsatan sosyal yaşam yönünden renkli, canlı bir kent yaşamı doğmuştur.

Şam konumu gereği Arap imparatorluğunun en çekici kentlerinden biriydi. Ve daha sonra Emeviler hanedanının ikinci halifesi olan Muaviye tarafından, imparatorluğun başkenti seçilmişti. Şam içinde gümüş renkli palmyelerin, ceviz ağaçlarının ve çınarların uzayıp gittiği bereketli bir düzlük üzerinde kurulmuştu. Kayısı, incir ve zeytin ağaçları büyük koruluklar oluşturuyor, bereketli asmalar ve rengarenk sarmaşıklar bahçeleri süslerdi. Bir yandan uzakta güneşin altında ışıl ışıl yanan Suriye çölünün sarı kumu gözükürken, öte yandan Anti -Lübnan dağlarının vahşi bir biçimde parçalanmış konturları görüntünün geri düzlemini oluştururdu. Gerek bu kentte, gerekse onun görkemli çevresinde Emeviler en şaşalı saraylarını kurmuşlar, bunlara ülkenin zenginlerinin ve büyüklerin sarayları da eklenince,

saraylar, kasırlar, villalar, camiler ve anıt mezarlar, rengarenk ve tamamen Araplara özgü tarzda süslenerek ovanın verimli yeşilliğinin yeknesaklığını gidermişlerdir. Emevilerin kurdukları muhteşem bir su kanalı şadırvanlar ve bahçeler için gerekli suyu sağladıktan başka ovanın bitki örtüsünü de arttırmıştı.

Böyle bir çevre ve ortam içinde, Arapların yaşama tarzının sadeliği hızla yok olup gitti. Hıristiyan Bizans sarayını örnek alan Araplar en güzel köle kadınlarla doldurulmuş ve harem ağalarının beklediği büyük harem kurduktular. İnsanın bedensel duygularını harekete geçiren hazlar, cinsel haz, şarkı, müzik ve şiir sanatı, büyük ziyafetler ve içki alemleri gerek halifenin ve gerekse imparatorluğun önde gelen büyüklerinin saraylarında doruğa ulaştılar. Erkek ve kadın şarkıcılarla, müzikçilerle, ozanlarla, her türden sanatçıyla sonu yoz çılgınlığa varan bir kült yaratıldı. Bir şarkı ya da şiirle halifenin ya da büyüklerden birinin beğenisini kazanan kişi, sultanlara layık ödüllerle mükafatlandırılmayı umabilirdi. Safahatın her türü, dinin yasaklarına karşın alabildiğine yaygınlaşmıştı. Halifelerin çoğu, Kuran'ın sünnetinde her ikisi de "şeytanın işi ve kötülükleri" olarak tanımlanan şarap ve kumara, öylesine büyük bir tutkuyla bağlıydılar ki, bu uğurda devlet kasasını boşaltmaktan çekinmezler, devlet işlerini yapamayacak duruma gelinceye kadar içki içerlerdi.

Daha sonra Bağdat'ta Abbasilerce sürdürülen hayat zaman zaman Şam'daki debdebeyi bile gölgede bıraktı. Bağdat, Abbasilerce İsa'dan 762 yıl sonra kuruldu. Daha baştan, her yönüyle har vurulup harman savrulan, debdebeye düşkün bir

saray hayatının örneğini sunuyordu. Sayısız zenginlere ve büyük parasal olanaklara sahip bir devlet, ancak böylesine parlak bir kenti böylesine kısa bir süre içinde kurabilirdi. Bağdat Dicle'nin en verimli bölgelerinden birinde, bir zamanlar Babil ve Ninova gibi iki dev kentin bulunduğu topraklar üzerinde kurulmuştu. Kentin dairesel bir biçimi vardı ve daha ilk kuruluşunda çevresi ancak birkaç saatte dolaşabilecek kadar büyüktü. Kentin dev yapılarından biri, tuğla, saz ve bitümden yapılan, tabanı 90 arşın, tepesi 20-25 arşın eninde ve 60 arşın yüksekliğindeki kent surlarıydı. Bu duvarların biraz ötesinde, burçlu bir sur yükselir, bunun önünde de her an Dicle'nin suyuyla doldurulabilecek geniş ve taşlarla döşeli bir su hendeği yer alırdı. Kenti çevreleyen surlar her 5000 arşında bir kapı ile kesilirdi. Ve her bir kapının üzerinde görkemli bir kubbe göze çarpardı. Kent düzenli mahallelere ayrılmıştı ve bu mahallelerde belirli halk kesimleri otururdu. Hükümet binaları kentin özel bir bölümünü oluştururdu ve haremleri resmi hizmete ayrılmış konutları, ahırları görkemli avlu ve bahçeleriyle, kentin diğer bölümlerinden yalıtılmış halifelik sarayı gibi bunlar da, özel duvarlarla öteki mahallelerden ayrılmışlardı. Amaç, bu yerleri, halk ayaklanmalarına karşı korumaktı.

Dicle üzerindeki sayısız köprü, kentin çeşitli mahallelerini birbirine bağlardı. Büyük bir su kanalı, açık örülmüş kanallardan suyu kentin tüm caddelerine taşır, ayrıca halka açık hamamlar da bu suyla beslenirlerdi. Her türden değişik uluslara ait yüzlerce gemi Dicle'nin taştan kanallarındaki iskelelerine bağlanıp metrelerce uzayıp giden bir sıra oluştururlardı. Bir yanda zenginlerin gururlu sarayları ve kasırları romantik bir atmosfer ve ortam içinde Dicle'nin bir

yanını süslerken, karşı yanda zanaatkarların ve emekçi halkın konutları geniş alanlara yayılırdı. Tıpkı bugün bizim büyük kentlerimizde olduğu gibi, korkunç bir zenginlikle kitlesel yoksulluk içiçeydi. Ağaların dilenci durumuna düşürdüğü yoksullaşmış adamları, insafsız bir efendiden kaçmış köleler, parasız yabancılar vb. halifelik başkentinde büyük bir kargaşa oluşturuyor ve bunlar halifeliğin payitahtındaki kargaşa ve kalabalık arasında başlarını sokacak bir yer, sığınacak bir köşe arıyor, karınlarını doyurmaları rastlantılara kalıyordu. Despotik yönetimin egemen olduğu bir ülkede daha önce güçlü büyüklerin sık sık sürülmeleri ya da sefaletе düşmeleri, bunların kendilerine bağımlı kimseleri de birlikte sürüklemeleri sonucunda, iç komplo ve ihanetler artmaya başlamış bunlara açlık ve büyük dış dertlerin yanı sıra gözü doymaz kimselerin ve halife sarayındaki günahkar hayata öfke duyan fanatik tarikatların ihanet ve suikastları eklenmeye başlanmıştı. Bütün bunlar kıpırdamalara ve hoşnutsuzluklara zemin hazırlamaktaydı. Halifeler ya da zengin büyükler ara sıra, büyük ziyafetlerle, tıpkı eski Roma'da olduğu gibi halkın öfkesini dindirmeye çalışmaktaydılar. Bu durumlara duyulan öfke hayatın hemen bütün olaylarına yer veren Arap edebiyatına da yansımıştı. Bağdat için yazılmış bir şiirde;

Allah Bağdat'ı, yeryüzü cennetini korusun

İnsanlar için bir ruhsal mutluluk olan.

Yalnızca zenginlere haz verip,

Yoksullara sadece dert sunsa da.

Yılda milyonlarca dirhem yutansarayda zevk ve sefa hayatının yanı sıra, paralı yabancı muhafızların, özellikle de Selçuklu Türklerinin sayısının yoğunlaşması karşısında halkın hoşnutsuzluğunun gittikçe arttığını gören Halife Mütesellim Billahi, Bağdat'tı terk edip, sıfırdan başlayarak kurduğu Şam'da yerleşip payitahtı buraya taşıttı. Kendisinden sonra tahta geçen Mütevekkil yalnızca Şam'ın inşasına 300 milyon dirhem harcayacaktı. Bu çılgınca hayat, Halifelerin ve devlet büyüklerinin sık sık zihinsel çöküntülerle karşı karşıya kalmalarına yol açıyordu. Neredeyse deliliğe varan bir kendini beğenmişlik ve kibirlilik duygusu önüne geleni hediyelere boğma alışkanlığıyla tamamlanıyor, insafsız işkenceler de eksik olmuyordu. Aile dışındaki herhangi bir kimseye aile hayatı tamamen kapalıydı. Bir yandan bu, öte yandan harem hayatının yaygınlaşıp kök salması olgusu Arap ailelerinin dış dünya ile iniltilerini iyice koparmış, sonuçta aile içindeki despotluk alıp yürümüştü.

Hiçbir duygu, başkalarına kayıtsız şartsız egemen olabilme ve hükmedebilme duygusu kadar insan ahlakını bozucu etki yapamaz. Bu sınırsız egemen olabilme duygusuna birde rahatına düşkünlük, tembellik ve heyecanlı yaşama gibi alışkanlıklar eklenince, ortaya büyük bir hareketsizlik, uyuşukluk durumu çıkar; bu da uyuşturucu ve keyif verici maddelere düşkünlüğü artırır; kendinden geçme keyfi en üst düzeye varır. Erkek-dişi çok sayıda genç insanın köle olarak varlıklı kimselerin evlerinde bir arada yaşamaları, efendilerin arkasından her türlü entrika ve komplonun kotarılmasına yol açabiliyordu. Çünkü zenginlik kadın sayısı ile ölçülmekteydi ve bu kalabalık içinde bu genç insanlar alabildiğine tembel bir hayat sürmekteydiler. Söz konusu entrikaların ya da

komploları düzenleyenler, efendilerin özellikle sevip kolladığı insanlar arasından çıkınca, efendilerin öfkesi büyük oluyor, bu kimseler korkunç cezalara çarptırılmaktan kurtulamıyordu. Öte yandan zenginlerin özellikle oyunculara, şarkıcı kadınlara, çengilere ve benzer kimselere büyük zaafı vardı; bu kimseler de bu zaafardan yararlanarak zenginleri adeta yoluyorlardı. Söz konusu insanların zenginlerin, cebindeki parayı alma usulleri konusunda o zamanki anlatımlara bakacak olursak; bu usullerin günümüzde başvurulardan hiç de farklı olmadıklarını görürüz. İnsanların tutkuları ve çılgınlıkları her yerde ve her zaman birbirine benzemektedir.

Sanatçı güzel kadınlar ve kadın köleler yüzünden, Kuran'ın dörde kadar cevaz verdiği aile kadınları zamanla geri plana düştü. Doğunun iki kutsal kenti Mekke ve Medine, aynı zamanda sosyal yaşantıyı renklendiren hayat ve eğlence kadınlarının da eğitildiği okullar sayılırlardı. Her iki kent de bir yandan İslamiyet'in merkezi, bir yandan da eğlence ve hayat kadınlarının yetiştirildikleri yerler olarak ünlüydüler. Her yıl Mekke'ye yapılan ve utanç verici cinsel kaçamaklara sahne olan hac ziyaretleri, dünyevi zevklerin karşılanmasına yönelik kurumların da ortaya çıkmasına yol açtı. Gerçi Mekke de kamuya açık randevu evlerine Muhammed'den öncede rastlamak mümkündü. Ama Muhammed bunları yasaklamayı denemiş, bu gibi yerlerse faaliyetlerini gizlice sürdürmüşlerdi. Randevu evleri zamanla Arap imparatorluğunun hemen her kentine yayılacaktı.

Genelde bu evler kumarhaneler ile birlikte çalışmaktaydılar. Araplar zararsız oyunların yanı sıra, insanın mahvına yol açacak büyük kumarları oynamaktan büyük bir zevk alırlardı.

Satranç, domino gibi oyunların yanı sıra topla oynanan oyunların kökeni de Araplara uzanır. Doğuda ayrıca horoz, köpek dövüşleri ve yarışmaları yaygındı. Soytarılar ve müstehcen öykü anlatıcıları da geniş bir erkek dinleyici çevresine sahiptiler.

Kökenleri Doğu olan doğaya aykırı anormal tutku ve düşkünlükler, toplumsal ahlakın genel çöküntü sürecine girmesiyle birlikte iyice yaygınlaştı. Güzel oğlanlar, genç erkekler kadın kılığına sokulur, bu zenneler kadın davranışlarını, dişiliği taklit ederler, izleyenlerde dişi varlıkların uyandırdığı duygu ve heyecanı uyandırırıldı. Bu ahlak çöküntüsüne uyuşturucu kullanma zevki de eklenince, bir yanda cinsel ilişkilerde ki yozlaşma, öte yanda tembel, miskin bir yaşama tarzı ve nihayet içki, uyuşturucu düşkünlüğü, devleti yönetenlerde akıl namına bir şey bırakmazdı dense yeridir. Gelgelelim üst kademelerdeki bu manevi, ahlaksal, zihinsel ve fiziksel çöküntülere alternatif oluşturacak bir kitle ağırlığının halk tarafından meydana getirilmesi söz konusu değildi. Doğu insanı gayretli, ılımlı ve azla yetinen insandır ve bu azla yetinme, "çok şükür" deme huyu onun felaketini hazırlayan etmenlerin başında yer alır. O en azla yetinirken, tepesindeki despotların, emeğinin ürününü elinden nasıl çaldıklarını seyretmektedir yalnızca. Buna bir tepki göstermez. İkliminde etkisiyle, yoğun güçten, sert tepkilerden yoksun, düşünmeye çok az istekli doğu halkı, kuşaklar boyunca, atalarından bu yana, despotizm ile birlikte yaşamaya alışmış, baskıyı, önü alınmaz, karşısında tamamen güçsüz kaldığı bir doğa gücü gibi algılama alışkanlığını üstünden atamamıştır. Doğu insanının bu genel ve tipik özelliği, genelde hemen herkesçe benimsenmiş bir gerçekliği

de açıklayabilir. Dünyanın başka hiçbir ülkesinde, herhangi bir kimse, Doğu ülkelerinde olduğu kadar zahmetsiz ve herhangi bir engelle karşılaşmadan, kolayca en büyük yetkilerle donanıp, soylu konumlara yükselemez. Muhammed güç sahibi olmakla kalmayıp her türlü yetkiyi eline geçirebildiği gibi, Arap halkının iyiye yönelik, olumlu dürtülerini yararlı bir kanala aktarabilmeyi başararak, elindeki olanaklardan ve güçlerden akıllıca yararlanmasını bilen bir kimse olarak karşımıza çıkar. Muhammed'ten önceki dönemde başa geçenler, hiç değilse onun ve hemen ardından gelen ilk halifelerin eğitici ve yetiştirici etkinliklerine ayak uydurabilselerdi, Muhammed'in başarısı çok daha büyük ve kalıcı olurdu. Gelgelelim onun ardından manen güçsüz ve zaafli kimseler devleti yönettiler. Kötü, olumsuz etkiler ve koşullar ağırlık kazanmaya yüz tuttu. Böylelikle imparatorluğun kaderi de belli olmuştu.

Adalet Anlayışının Gelişmesi ve Hukuk kurumları

Muhammed, bir yandan yeni bir dinin, öte yandan da yeni bir devletin kurucusu ve mimarı olarak çifte rol oynamak durumundaydı. Bu nedenle de dinin inanç ilkeleri ile siyasal hukuk ilkelerinin sımsıkı bir bütünlük oluşturması kaçınılmazdı. Muhammed'in çok değişik alanlarla ilintili, birbirleriyle herhangi bir bütün oluşturmaktan uzak hadiselerini karışık bir sırayla içeren Kuran, Müslümanların hem din hem de siyaset kılavuzudur. Muhammed'in sözleri, Kuran da vahiy yoluyla ona Allah tarafından iletilmiş bilgiler (ayetler) olarak yer alırlar. Bu ayetler, dine ilişkin buyruk ve ahlak ilkelerinin yanı sıra, günlük hayatın geri kalan ilişki alanlarını da kapsarlar. Söz konusu ayetler, aile ilişkilerinin

düzenlenmesinden, yaşama tarzına yönelik buyruk ve önerilerini, yiyecek içecek yasaklarını, günlük yıkanmayla ilintili düzenlenmelerine kadar geniş bir alana yöneliktirler. Ayrıca İslamiyet'ten başka bir dine inananlara ilişkin duaları da içeren Kuranda tanrı tarafından kitapla iletilmiş vahiy dinleri olarak kabul edildiklerinden Hıristiyanlık ve Musevilik İslamiyet'e en yakın dinler olarak nitelendirilmişlerdir. Kuran bunlardan büyük bir hoşgörülle söz eder.

Kuran bütün Müslümanların eşit sayılmasını buyurduğundan, kabileler, halklar arasındaki düşmanlık ve rekabetin giderilmesine olumlu katkılar yapmış, ayrıca İslam dini içinde aristokrat bir kurumlaşmanın oluşumunu önlemiştir. Kuran ne resmi memuriyetlerde ne de soyluluk unvanlarında, miras hakkı, veliahtlık gibi şeyler gibi şeyler tanımaz. Devlet memuriyetleri ya da yüksek mevkiler, herkes bu yerlere getirilmeye layık, gerekli yetenek ve becerileri taşıyan kişilerce doldurulmalıdır. Bu da, ancak seçim yoluyla belirlenmelidir. Bu yüzden halifelik ünvanınının bile babadan oğula geçmesine olanak yoktu. Gerçi Muhammed tarih sahnesinde belirlediğinde, ona yardım etmiş ve dostça davranmış kabilelere imparatorluk sınırları içinde büyük bir saygı duyulmuş ve bu kabilelerden kimseler önemli memuriyetlere getirilme konusunda kayırılmışlardı, ama bunların bile işgal ettikleri memuriyetler üzerinde herhangi bir hakları bulunmazdı. Böylece İslamiyet tam anlamıyla demokratik bir akımın yaratıcısı oluyordu. Sosyal konumu ne olursa olsun büyük ve etkili memuriyetler herkese açıktı, hatta başka dinlerden kimselerin bile bu tür idari işlere atanmalarında İslamiyet'in en ufak bir engel getirmemiş olduğunu daha önce de söylemiştik. O dönemlerde Hıristiyan

Avrupa'da kimsenin aklının ucundan geçiremeyeceği bir durumdu bu.

Muhammed kendisini Allah'ın seçtiği peygamber olarak ilan etmişti, ama sıradan, ölümlü bir insan olduğunu da vurgulamaktan geri kalmamıştı. Muhammed, Hıristiyanlığın, İsa'yı tanrının oğlu sayan anlayışına karşı çok sert tepki göstererek, bu dinin teslis öğretisini de çok tanrıcılığın bir ifadesi olarak yorumlamıştı. Yine beşinci, altıncı yüzyıllarda rastlanan azizlere ve aziz resimlerine tapınma olayına Muhammed nefretle bakmıştı. Muhammed'de göre İsa'da, olağan bir anneden doğma bir peygamberdir. İsa'nın ölümünün, bütün insanlığın günahından kurtarılması anlamına geldiğini ileri süren Hıristiyanlığın ilgili dogmasına karşı çıkan Muhammed, bu anlayışı, adaletine karşı bir haksızlık olduğunu söyler ve Allah'ın başkalarının günahını bir başka insana yükleyip ona ödetmeyeceğini belirtir.

Yine bildiğimiz gibi İncil, kölecilikten yana tavır koyar. Muhammed ise köleliğin koşullarının yumuşatılması ve mümkünse kölelerin serbest bırakılmasından yanadır. "Doğruya inanan bir köleye özgürlüğünü bağışlayan kimse, Allah'ın karşısında büyük bir sevap işler" der ve zekatın bir bölümünün, kölelerin satın alınarak onların özgürlüğe kavuşturulması için kullanılmasını salık verir. Aslında köleliğe tamamen karşı çıkmak ve köleciliğin yok edilmesini istemek, o yüzyılların anlayışına ve kavrama gücüne töre ve adetlerine çok aykırı, henüz fazla ileri gitmiş bir talep olurdu. Bilindiği gibi kölelik Avrupa'da on dört ve on beşinci yüzyıllara kadar uzandı. Muhammed ayrıca bir köle kadını özgür bir kimseden olan çocuğunun özgür olma kuralını

getirmişti. O dönemlerdeki Avrupa'nın ya da Almanya'nın bu konudaki anlayışına tamamen aykırı bir yenilikti bu; söz konusu yerlerde aynı konumdaki bir çocuk, özgürlüğünden yoksundu. Öte yandan Muhammed bu konumdaki bir çocuğun annesinin satılabilmesi veya hediye edilebilmesi olanağını da ortadan kaldırmıştı. Birçok Hıristiyan kültür tarihçisi, Müslümanlarda kölelere genellikle son derece ılımlı ve insanca davranıldığını ve tutsak edilmiş Hıristiyan kadınların, saraylara girmekte hiçte isteksiz görünmediklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Kuranın dinsiz, inançsız, başka dinlerden kimselere verilen sözün tutulmasının şart olmadığını ileri sürdüğü yollu Avrupa'daki yaygın sanı bütünüyle yanlış bir bilgiye dayanır. Bilindiği gibi, Hıristiyan ortaçağda imparator Sigismund Huss "dinsizlere verilen sözün tutulması gerekmez" gerekçesiyle, koruma sözünü yerine getirmeyerek, bu düşüncüyü pratiğe yansıtıp, Avrupa'da ortaya çıkaran örneklerden biridir. Oysa Arap hukuk bilginlerinin, karşı, yani anlaşmayı bozsa da, rehinelere serbest bırakılmaları gerektiği, çünkü haksızlık yapmaktansa haksızlığa uğramanın daha yeğ olacağı, anlayışını benimsediklerini daha önce de belirtmiştik. Kuran "bir putperest (Müslüman olmayan bir kimse) sana sığınıyor, senden kendisini korumanı istiyorsa, ondan bunu esirgeme ki, o kimse Allah'ın sözlerini işitebilme olanağı bulabilsin, o kimse Müslümanlığın doğruluğuna ikna edilemiyorsa, onun gene de yurduna sağ salim geri dönmesini sağla" diye öğretir.

İslamiyet'e ayrı bir ruhbanlar (din adamları sınıfı) yoktu; imam, seçimle imamlık görevine getirilirdi. İmamlık ile yakından bağlantılı resmi memuriyetler de vardı. Halifenin

görevi bile salt fiziksel dünyayayönelik olmaktan uzaktı; çünkü halife aynı zaman da en büyük dini lider sayılmaktaydı. Rahipliğe benzeyen bir kurum olan dervişlik, ancak imparatorluğun çökme aşamasında ortaya çıkmıştı. Daha önce Araplara yabancı bir olguydu.

İslamiyet'ten dönenin öldürülmesi gerekliydi ve böyle bir kimsenin dönmesiyle geride kalan bütün mal varlığına el konulurdu. Öte yandan çok belirli resmi memuriyetlere atanmaya kalkışmadıkları sürece mezhep ve tarikat üyelerine herhangi bir tepki gösterilmezdi. İşte bu hoşgörünün sonucunda zamanla 72 mezhep türedi. Bunların arasında basbayağı komünistçe ilkeler savunanlar bulunmaktaydı.

İslamiyet'te Kuran'ın yanı sıra en önemli dinsel ve siyasal yazılarının bütününden oluşan sünnet bulunur. Sünnet gerek peygamberin yaşama tarzına, onun hayatına ve davranışına gerekse hemen ondan sonra iş başına geçenlerin aldıkları kararlara ilişkin dolaylı anlatımlardan, bu konuda kulaktan kulağa aktarma bilgilerden oluşmuştur. 'Sünnet' adı altında derlenmiş yazıların çoğu, peygamberin ölümünden hemen sonra, yakın çevresinden kimselerin verdikleri bilgilere dayanarak, özellikle de eşi Hatice henüz hayattayken kaleme alınmış olmalarına karşın, oldukça tartışmalı kimi olayları da içermektedir. Sünnet, ne kadar güvenilir kaynaklardan derlense de aktarma bilgilerin doğruluğunun hep tartışılır olabileceğine bir örnektir. Kaldı ki buradaki olaylar Muhammed'in ölümünden hemen birkaç yıl sonra kaleme alınmışlardır. Oysa bilindiği gibi, Hıristiyanlığın kurucusu İsa'ya ilişkin kulaktan kulağa aktarılan bilgiler, hem daha önceki görüşlerle uzun bir çatışma sürecinden süzülüp

geçmişler, hem de Hıristiyanlık izlenip kovuşturulmuş, bunun sonucunda da kendi içinde mitosların ve destanların doğması kaçınılmazlaşmış, Hıristiyanlığa ilişkin bilgiler de aradan birkaç yüzyıl geçtikten sonra bir araya toplanabilmişlerdir. Sünnet altında bir araya getirilen bu sözlü aktarılmış bilgiler, kültür tarihi yönünden büyük bir önem taşırlar, çünkü bunlar İslamiyet'in doğup ortaya çıktığı ilk yüzyıl içindeki gelişmelere ve o yüzyılın ilişkilerine bakış olanağı sağlarlar. Gelgelelim bunların derlenmesinde gösterilen özen ve gayret, onları eleştirel Sami ruhu düşüncesi karşısında koruyamamıştır. O dönemin en önemli Arap düşünürlerinden biri sünnetle ilgili olarak "bilginin ilk mutlak koşulu kuşkudur" demiştir.

Söz konusu eleştiri ve kuşku en yoğun biçimiyle İslamiyet'in doğurduğu sayısız mezhepler arasında yaygındır. Söz konusu din kavgaları ortaçağda da ortaya çıktıkları her yerde siyasal huzursuzluklara yol açmışlardır. Çünkü bugüne kadar tarihte belirli bir toplumsal ve siyasal hedefi olmayan herhangi mezhep ya da tarikat ortaya çıkmamıştır. İnsanlar öte dünyaya yönelik tüm aşkın düşüncelerine ve çabalarına karşın yeryüzünden kaçamazlar ve fanatik din düşünceleri içinde bile dünyaya yönelik konulara sandıklarından daha fazla önem ve yer verirler. Söz konusu mezhep oluşumları özellikle Müslümanlar arasında dağınık bir şekilde yaşayan ve çoğunlukla eski inançlarını terk etmemiş Hıristiyan ve Yahudilerin belirli çıkarlar nedeniyle İslamiyet'i benimsememelerinin sonucudur. İnançlarını kolayca değiştiren insanlar gerçekte inançları çok az olan insanlardır. Bütün bu öğeler dönemin düşünsel mayasını da oluşturuyorlardı. Gerek yazılarda, gerek kitaplarda, gerekse

resmi tartişmalarda felsefi bir disiplin ve büyük bir özenle Tanrı'nın gerçek niteliklerinin ve özünün ne olduğu, cehennemın olası niteliği ve cehennemın cezalarının ne türden cezalar oldukları, kaderin önceden belirlenmiş olması ve insanın irade zgrlğu, iyi ve kötünün kaynağının ne olduğu gibi sorunlar tartişılıyor, hatta iyice ileri gidenler dinin tüm temel ilkelerini tartişma konusu yapmaktan geri kalmıyorlardı. Bu mezhep kavgalarının en ilginç yanı dinden ve her düşünceden insanın kamuya açık ağız kavgasında birbirinin karşısına çıkması ve bu sözlü mücadelelerde birbirini yenmeye çalışmalarıydı. Ne var ki bu türden tartişmalara konuşma ve toplanma özgürlüklerine devlet uzun süre en ufak bir müdahalede bulunmamıştır.

Ancak bu tür kavgaların bazen grldğu gibi tartişan yanların elle tutulur bir başarıya ulaşma kaygısıyla işi eyleme dökmeleri sonucu sokaklara dökülüp ayaklanmalara yol aması, devleti duruma müdahale ederek, ardından da ağır cezalar getirmek zorunda bırakmıştır. Bu türden şiddete yönelik kavgalara katkıda bulunan amansız kovuşturma ve izlenmeleri tahrik edenlerin başında çeşitli dinlerden papazlar gelmekteydi.

Bu kavgalar ve tartişmalar ne olursa olsun Arapçanın gelişmesine inanılmaz katkılarda bulunmuş Arapçaya çevrilmiş yazıların sayısını büyük lde arttırmış ve ileriki yıllarda her kentte bir tane bulunacak olan büyük halk kütüphanelerin kurulmasına olanak vermiştir. Ayrıca bu kavgalar ve tartişmalar taraflar rakiplerini rakiplerinin tüm gücüyle alt etmeye ve onların düşüncesini çürütmeye çalıştıklarından felsefi düşüncenin gelişmesini de teşvik etmiş

ve öteki bilim dallarına da verimli etkiler yapmışlardır. Bütün bunların ötesinde taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin inanç ve kanaatlerini sarstıklarından kuşku uyandırmaktan da geri kalmamışlar ve bunların arasında gerekli sonuçları çıkararak açıkça ateizmi benimseyen ön yargısız birçok insan çıkmıştır.

İslamiyet birçok Hıristiyan ve Yahudi kökenli görüşü kendi bünyesinde özümlediği gibi hukuk anlayışının temeline de Roma hukukundan gelme ilkeleri yerleştirmişti. Arabistan yüzyıllar boyu Roma hukukunu benimsemiş ülkelerle çevriliydi, ama bu hukuk Arabistan'ın ataerkil koşullarına yabancıydı. Başlangıçta Hz. Muhammed ve ondan sonra gelenler açısından Roma hukuku kavramlarını kendi hukuk işlemleri içine almaları için hiçbir neden yoktu. Gelgelelim yüksek bir kültür düzeyine sahip ve az çok Roma ve Bizans Hukukuna dayanan ve bu kültür düzeyine karşılık gelen hukuksal koşullar içindeki ülkeler İslam İmparatorluğuna boyun eğmeye başlayınca bu durum da değişmeye başladı. Araplar nasıl bir yandan tüm fetih ve istilalarında devlet çıkarları, en başta vergi ve askeri yasaları gerekmedikçe söz konusu ülkelerin hukuksal ve toplumsal düzenlerine karışmama biçimindeki çok akıllı taktiği kullandıysa, öte yandan da yabancı devlet ve hukuk kurumlarını kendi istekleriyle benimsemi ve devlet çıkarlarının zorunlu kıldığı durumlarda bunları gerektiği gibi biçimlendirme taktiğini uygulamışlardır.

Arap imparatorluğu kesin kademelendirilmiş ve çok iyi düzenlenmiş bir yapıya kavuştuğu ölçüde imparatorluğun hukuk sistemi de hızla gelişmiştir. Araplar doğuştan sistematik kimselerdi ve büyük bir örgütleyici zekaya

sahiptiler, el attıkları her konu onların ellerinde, özellikle katı bir biçimde sımsıkı sarılma hatasına düşmediklerinden, sağlam ve iyi düzenlenmiş bir biçime bürünüyordu. Burada bu hukuk sistemini ayrıntılarıyla irdelemek amacımız olamaz. Araplar tüm ortaçağ boyunca bilimsel olarak işlenmiş ve geliştirilmiş bir hukuk sistemine sahip tek halktı. Değiş tokuş hukukunun kurucuları da onlardı. Arap bilginleri Hz. Muhammed'in ve onun ilk halifelerinin söylediklerini büyük bir titizlikle derleyip düzenlemeye ve eleştirel bir gözle açıklamaya nasıl çabalamışlarsa, devletin ve kamu hayatının bütün alanlarını da aynı titizlikle araştırıp incelemiş ve ülkenin dört bir yanında hukuk normları getirmişlerdir. Bunun sonucunda çok erken bir dönemde ya Medine hukuk okulu gibi, bulunduğu bölgenin adıyla ya da Hanefi hukuk sistemi gibi, kurucusunun (Ebu Hanife) adıyla ünlenen hukuk okulları ve sistemleri kurulmuştur. Böylelikle hükümdarın hak ve görevlerinin, atanma tarzının, halkın ona karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu ama gerektiğinde geri alabileceği bağlayıcı hukuk ilkelerinin özenle belirlenip açıklandığı bir hukuk devleti doğdu, günümüzün üniversitelerdeki düşünce özgürlüğü buradakilerden daha fazla olamaz. Kötü bir yönetim uygulaması halinde sultanı öldürmek ya da tahtan indirmek genelin benimsediği resmi bir ilkeydi. Ayrıca aile hukuku, kölelik hukuku, vekalet hukukunun yanı sıra tarım anlaşmalarının ağırlıkta olduğu anlaşma, sözleşme hukuku gelişti. Su hukuku ve daha önce değindiğimiz takas hukukuyla birlikte miras hukuku da Arap hukuk sisteminin özgün bir yanını oluşturmaktaydı. Devlet hukukunun önemli alanları ise, savaş hukuku, askeri hukuk, vergi hukuku, idari hukuk ve medeniyet hukukuydu. Bütün bu hukuk alanlarında kullanılan metinler son tahlilde din yasalarına, daha doğrusu

Kuran'ın ilgili bölümlerindeki görüş ve anlayışlara dayanmaktaydılar.

Arapların en önemli toplumsal kurumlarından biri aileydi. Batı'da bu konuda çeşitli ve farklı görüşler yaygın olduğuna göre, bu aile hukukuna kısaca göz atmak yerinde olacak. Kadınların Muhammed döneminde, daha sonraki dönemlere kıyasla çok daha gelişmiş bir sosyal konuma sahip olduklarını hemen başta söyleyelim. Daha sonraki dönemlerde kadınların aleyhine yönelen olumsuz gelişmede Türk ve İran etkisinin yanında, hareminde önemli bir rol oynadığı kesindir. Örneğin İslamiyet'in ilk yüzyıllarında kadınların peçe taktırma, onları kendi kocaları dışındaki erkeklerden tamamen uzak tutma adeti yoktu. Daha önce adı geçen Ebu Hanife gibi Arap bilginleri, kadınlara yargıçlık (kadılık) görevinin bile verilebileceği görüşünü savunmuşlardır. Ayrıca bilimsel alanlarda incelemeler yapan ve dersler veren kadınların var olduğunu biliyoruz. Kadınların çok özgür bir hayat sürebildikleri Kurtuba Sarayında birçok şair kadın yaşamaktaydı.

Bilindiği gibi çokeşlilik eskiden Yahudilerde de rastlanan, kökleri uzak geçmişte yatan bir adetti, yoksa ilk kez Muhammed'in başlattığı bir uygulama kesinlikle değildi. Gerçektende yalnızca hali vakti yerinde, varlıklı erkeklerin yararlandığı çokeşlilik uygulaması, çok kolay anlaşılır iki nedenle, erkeklerin çoğunun yararlanma olanağından yoksun buldukları bir uygulamaydı. Bir kere, kadın sayısının, erkek sayısından fazla olduğu durumlar çok enderdi, ikincisi, birden fazla kadını ve bunların çocuklarını geçindirebilecek maddi olanaklardan çoğu yoksundu. Araplar egemen, hükmeden

halk olarak yendiklerinden kalan ganimetlere ve eğer Müslüman değilse yendiği kimsenin karısına el koyma hakkına sahiptiler. Zamanla yabancı halk ve uluslardan da parayla kadın satın alabilecek duruma geldiklerinde, çokeşlilik elverişli bir ortama kavuştu. Tek bir çatı altında birden fazla kadının bulunması durumunda, bunlardan ilki birinci kadın olarak ötekilerden ayrı bir konuma sahip olurdu.

Arapların aile hukukuna göre, tanıklığına herhangi bir engel bulunmayan iki Müslüman'ın tanıklığında kıyılan nikah geçerliydi. Müslüman erkeği, vahiy dinlerinden herhangi birine inanan bir kadın ile evlenebilirdi. Şeytana tapanlar ile Zerdüştler bu alanda istisna oluşturduklarından Müslümanların bunlarla evlenmesi yasaklanmıştı. Hıristiyanlık ile Müslümanlığın bu konudaki çok farklı yaklaşımlarını burada belirtmek isterim. Örneğin Yahudilerle evlenmek Almanya'da ancak mümkün olmaya başlamıştır. Müslümanlarda hiçbir genç kız iradesi dışında zorla evlenmeye razı edilemezdi. Rüşüne ermişse, annesi ve babası istemese de evlenebilirdi. Bu durumda iki kişinin tanıklığı yeterliydi. Bir Müslüman bir Hıristiyan ya da Yahudi kadınla evlenmeye kalkarsa, bunların dininden kimselerin tanıklığı da geçerliydi. Papazın ya da herhangi bir devlet görevlisinin evliliğe müdahalesi ya da katkısı söz konusu değildi. Kadın evlenmeden önce, kocasına, kendinden başka bir kadınla evlenmeme ya da doğum yerinden kendini uzaklaştırmama koşulu getirirse, bu koşullara erkek uymak zorundaydı. Erkek, evlilik sözleşmesini bozarsa, çeyizi geri vermesi gerekmektedir. Bu da evliliğin geçersizliği anlamına gelirdi.

Erkek dört kadınla evlenebilirdi, bunların özgür ya da köle olmaları, evliliklerine engel değildi. Öte yandan bir köle, ancak iki kadınla evlenebilirdi, bu arada efendisinden izin alması koşulu aranırdı. Yakın akrabaların birbirleriyle evlenmeleri yasaktı. Bir erkek iki kardeşi eş olarak alamazdı.

Ayrılma koşulları kadınların çok aleyhineydi. Erkek çeyizi geri verme koşuluyla kadını her an "boş" düşürebilirdi. Bu arada boşanacağını belirttikten sonraki üç aylık iddet döneminde, erkeğin, kadının yiyip içme, giyinip kuşanma ve ikamet giderlerini karşılaması gerekirdi. Kadın ayrılmak isterse, erkeğin fiziksel bir zaafını ya da kocasının kendisine ihanet ettiğini inanılır tanıkların desteğiyle ispatlamak zorundaydı. Bu durumlarda karar yine de kadıya kalırdı. Kadın geçimsizlik durumunda ya çeyizinden vazgeçerek ya da para ödeyerek boşanabilirdi. Dul bir kadının boşanma talebinin ardından geçen addet süresi dört ay on gündü. Eğer kadın hamileyse, ancak çocuğu doğurduktan sonra kırk gün bekleyerek yeniden evlenebilirdi. Mirasa hak kazanmış kadının erkekten bir çocuğu varsa, birinci eş mirasın yarısını, öteki, dörtte birini alırdı. Murisin öz çocukları yoksa, birinci eş dörtte bir, ötekiler, sekizde bir hakka sahip olurlardı kız ve erkek evlatlarla, torunlar, mirasın yarısı üzerinde hak sahibiydiler.

Miras hukukunun hükümleri, daha önce miras hakkından yoksun Arap kadınının toplumsal konumunu oldukça düzeltmiş, bu da İslamiyet'i daha çekici kılmıştır.

Kadılar, ya halifece ya da onun temsilcisi vezir, vali gibi kimselerce seçilirdi. Kadı seçilen kimsenin, reşit olması, zihinsel yeteneklerinde herhangi bir kusur bulunmaması,

herhangi bir sosyal kasta bağlı olmaması gerekirdi. İslam ya da İslamiyet'i kabul etmiş biri olmasının yanı sıra, İslam'ın ilke ve yasalarını da çok iyi bilmesi gerekirdi. Kadı'nın atanmayı bizzat kabul etmesi, dürüst ve adil davranmayı ilkece benimsemesi şarttı.

Yetkileri sınırlı ve sınırsız olmak üzere iki çeşit kadılık vardı. Yetkileri sınırsız kadıda, olağan kadılık görevleriyle birlikte daha bir dizi yan görev de yürütürlerdi. Örneğin dul kadınların, becerikli, işe yarar erkeklerle evlenmelerini sağlamak, ayrıca yol ve inşaat emniyet güçlerinin yetki ve sorumluluklarını düzenlemek, halifenin kurumlarını yönetmek bu ek sorumluluklar arasındaydı. Kadı, sık sık zekatları toplar, Cuma namazlarında imamın ya da hocanın görevlerini yüklenebilirdi.

Kadıların hediye kabul etmeleri, yakın akrabalarının lehine karar vermeleri ya da tanıklık yapmaları yasaktı. Ama yanlış ve kasıtlı davranışlarına ilişkin şikayetlerden de geçilmezdi.

İmparatorluğun hukuk sisteminin işleyişinde, adalet, hak sorunlarında ortaya çıkan anlaşmazlık ve şikayetlerde en son başvuru kurumu halife ya da onun temsilcisiydi. Herkesin şikayetini ya da davasını anlatması için belirlenmiş günler vardı.

Duruşmalara hukuk bilginleriyle birlikte resmi memurlar ve yazıcılar katılırlardı. Duruşmalar genellikle camilerin giriş kapıları önünde, halka açık yapılırdı.

Kentlerdeki emniyet kurumunun, (polis amirinin) sorumluluklarının başında pazarın düzenini sağlamak, ölçü ve

tartı birimlerine hile karıştırılmasını önlemek kötü niyetli borçluların borçlarını ödemelerini sağlamak gelirdi. Kamu ahlakının korunmasını, dinin kurallarına saygı gösterilmesini sağlamak da emniyet kurumunun görevleri arasındaydı. Babalık davalarındaki iddiaları incelemek, köle ve hizmetçilere iyi davranmasını sağlamak, halka şarap satanları bulup cezalandırmak hep emniyet güçlerinin işiydi. Müslümanlara göre Müslüman olmayan kimseler kendilerinden daha alt düzeyde yer aldıklarından, İslamiyet'in adalet anlayışında, bir Müslüman suç (günah) işlerse, Müslüman olmayana göre, onun, ilkece çok daha zor bağışlanması ve iki kat fazla ceza görmesi gerekmektedir.

Cinayet, yaralama ve öteki suçların dereceleri ve cezaları en ince ayrıntılarına kadar belirlenmişti. Yaralamalarda sözcüğün tam anlamıyla Tevrat'ın kana kan, göze göz ilkesi uygulanırdı. Yaralanmış kişi bu kısas cezasından vazgeçer, suçlunun bedensel acı çekmesini istemezse, suçlu kimse belli bir miktar para ödemek zorundaydı. Tutuklamalarda tutukluya sert davranılmaz, gözaltı süresinin bir ayı geçmemesine dikkat edilirdi. Kuşkusuz pratik hayatta bu ilkelerin öngördüğünden çok farklı muameleler gerçekleşmiştir. Ne var ki, bu farklılık

bildiğimiz gibi, yalnızca doğu ülkelerine özgü bir olumsuzluğun belirtisi değildir.

Bilimsel Gelişmeler ve Edebiyat

İmparatorluğun, bilimsel ilkelere bağlı kalınarak yetiştirilmiş aydın kafalı Arap ve doğu insanı, Avrupa'daki meslektaşlarından önemli bir noktada ayrılmaktaydı. Arap

bilginleri, yalnızca özel bir uzmanlık alanında çalışan, sırf para için bilim yapan ve yalnızca tek bir bilim kolunu kendine çalışma alanı olarak seçen Avrupalı bilim adamlarından farklı olarak, pratik hayatın tüccarları, zanaatkarları ve memurları olma özelliğini de taşımaktaydılar. Doğru olanda buydu. Bu adamları bilimsel alana çeken etmen onların dürtüleri idi. Ayrıca değişen, pratik hayatın içinde yaşadıklarından hayattan kopuk kitap kurtlarının tekdüze yaşantıları onlara yabancıydı. Arap bilginleri kapsamlı bir öğrenim görüyor, incelemelerden elde ettikleri sonuçları pratik hayatın gerçekleri ile karşılaştırıyor, olanak buldukları yerlerde de bilgilerini hayata uygulamaktan geri kalmıyorlardı. Bu özelliklerle yürütülen bilimsel çalışmalar, çok popüler bir nitelik kazanıyor, bilgi ve gözlemler büyük bir övgüyle karşılanıyor, sonuçta doğa bilimlerinin hemen her alanında önemli gelişmeler ortaya çıkıyordu.

Avrupa da bugün bile bilim adamları ile halk arasında sanki ayrı iki türden yaratıklarımız ve herhangi bir ilintileri yokmuş gibi, büyük uçurumlar vardır. Bilginlerimiz pratik hayatta olup bitenden genelde habersizdirler. Yabancı gibi davrandıkları ve iyice küçümsedikleri halkın üzerinde etkili olabilme olanakları da böylece ortadan kalkmaktadır. Araplar da ise durum farklıydı. Arap bilgini bir yapıt ortaya koyabilmek için, daha önceki bilgileri içeren yapıtları gözden geçirmekle ve incelemekle yetinmez, olanaklar elverdiği ölçüde bizzat görmek, işitmek, incelemek ve ona göre bir karara varmak isterdi. Sonuçta doğa bilimleri, tarih, coğrafya, hukuk, din vb. ilgilenen bilim adamlarının, ellerinde değnekleriyle yollara dökülüp, yaya, bütün imparatorluğu bir baştan bir başa dolaşmış olduklarını görmekteyiz. Böylece

hem hayatın olası tüm koşul ve durumlarını yaşamakla kalmıyor, aynı zamanda görüyor, işitiyor, öğreniyor; izlenim ve algılarını özenle ve dürüstçe not ediyor, döndükten sonra, bütün bunları işleyip değerlendirerek bu görevi değerli yapıtlara dönüştürüyorlardı. Avrupa'da Arap yapıtlarını incelemek alışkanlığı yaygınlaştıktan sonra -Arap bilimsel yapıtlarının bu özelliklerinden dolayı- İslam imparatorluğunun durumuna ilişkin bilgilerimiz, ortaçağ Avrupa'sının uygar ülkelerine ilişkin bilgilerimizden daha geniştir. Ne yazık ki gerek Haçlı seferlerinden gerekse Arapların İspanya'dan sürülme girişimlerinden sonra, hem barbar Moğolların talanı hem de Hıristiyan taassubu, yazılı yüzlerce yapıtın yok olmasına neden olmuşlardır.

İslamiyet ile Hıristiyanlık arasındaki önemli bir fark şudur: Araplar kendilerine boyun eğdirdikleri halkların ya da ulusların incelenmesinde ve bunlara ilişkin bilgilerde kendilerine yararlı olabilecek yapıtları özenle toplarlardı. Oysa Hıristiyanlar kendi öğretilerini yayarlarken, benzeri kültür yapıtlarını ve anıtlarını, iblisin işi ve dinsizliğin belirtisi sayıp, iyi bir Hıristiyan'ın bunları hemen yok etmesi gerektiğine inanarak yok etmekten geri kalmamışlardır. Muhammed, bilgi ile ilintili bir hadisinde şöyle der: "Kim ilim araştırmak için evinden ayrılırsa, o, eve dönene kadar Allah'ın yolunda yürümektedir. " Yine başka bir hadisinde: "Kim ilim araştırmak için yola çıkarsa, Allah ona cennetin yolunu kolaylaştırır." Ali de bu konuda şöyle der: "Bir adamın en büyük cevheri, onun bilgisidir. Hayatını bilgiye adayan kimse ölümsüzdür. Başka türlü söylersek, o kimse yapıtlarıyla ölümsüzleşir. " Birçok kimsenin, Avrupa'daki düşünce özgürlüğü hareketinin başlangıcını kendisine bağladıkları

büyük reformcu Luther, Araplardan tam dokuz yüzyıl sonra, "Lanetli fahişe akla" akla karşı vaaz vermiş, (akla dayalı) bütün yazılara sansür konmasını, dinsel konularda kendisinden farklı düşünenlerin izlenmesini istemiştir.

Hıristiyan ortaçağda, kilisenin doğmalarına karşı en ufak bir kuşkuyu dile getiren bilginler, afaroz etmekle kalmayıp odun yığınları üzerine çıkartılma tehlikesiyle de karşı karşıyaydılar. Buna karşılık Halife El Mümin, Bizanslı Leo'yu kendilerine bir şeyler öğretebilmesi için bir süre yanlarına yollamasını rica etmiş, buna karşılık elli kilo altın ve süresiz barış önermişti. Ricasına şu düşüncelerini de eklemişti: "Dinlerimizin ya da ülkelerimizin farklı oluşu, seni, bu önerimizi geri çevirmeye yöneltmesin. Bir dostun bir dosta yapması gerekeni yap. " Ama kibirli Bizanslı, bu alçakgönüllü, onurlandırıcı isteğe karşı düşmanca bir yanıt verdi. "Romanın adını yücelten bilgiler hiçbir zaman bir barbarla paylaşılmamalıdır. " Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki büyük farkı apaçık gün ışığına çıkarabilmek için kimi farklılıklara daha değinebiliriz. 17. Yüzyıl Fransa'sında Huguenot'lara bağlı Protestan din adamları, üyelerinden, çocuklarını Katolik liselerine kesinlikle yollamamalarını ve Katolik hocalardan onlara ders aldirmamalarını istiyorlardı. Buna karşılık, halife Harun El Raşit, Hıristiyan Nasturi mezhebinin başı olan kimseyi, imparatorluğun bütün eğitim kurumlarının okullarının başına getirmiş, kendi çocuklarını da onun eğitime vermişti. Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki fark bu alanda da işte bu kadar büyüktür.

Hıristiyan dünyasında mucizeye dayalı tedavi ve tıbbi şarlatanlık hemen her kademedede insan arasında almış

yürümüş ve kimse insan vücudu ve onun hastalıklarının tedavisine ilişkin doğru dürüst bir şey bilmezken, Araplar büyük bir gayretle tıp incelemelerini sürdürmekteydiler. Araplarda çok yetenekli kadın ve erkek hekimler vardı. Araplar, inanç farkı gözetmeksizin, herkesin eğitim kurumlarından yararlanmasına ve yararlı bilimlerle uğraşmasına olanak tanıyorlardı.

Bu apaçık gerçeklere karşın, bugün bile birçok Avrupalı yazarın, İskenderiye'deki Aeropeum kitaplığının yok edilmesini İskenderiye'nin Halife Ömer tarafından ele geçirilmesine bağlamaya çalışması ve kütüphanenin, banyosunu ısıtmak için bu kitapları kullanmaktan çekinmediği ileri sürülen Ömer'in gaddarlığına kurban olduğunu ileri sürmeleri, inandırıcılıktan tamamen uzaktır. Gerçekte kütüphane, 391 yılında, Piskopos Theophilus'un önderliğindeki Hıristiyan fanatizminin kurbanı olmuş ve bütün gökbilim, fizik ve Matematik yapıtları yok edilmiştir. 410 yılında Aziz Krill de onun izinden giderek İskenderiye bilgeliğinin örnek, ama ona göre dinsiz temsilcisi Hypahia'yı öldürtmüştür. İskenderiye kütüphanesinin yok edilmesi eski çağın son bilgi kalıntılarının da sonu demektir. Bundan iki yüzyıl sonra Arap birliği kuruluncaya kadar, çöller ve kendi yalnızlığına sürüklenen bilgi, buralarda kendisi gibi kovuşturulmuş ve sürülmüş Yahudilerin ve çeşitli tarikatların koruyuculuğuna sığınıp bekledi.

Araplar özellikle tıp öğrenimlerini Yahudilerin yanında yaparlardı. Bu Yahudilerden en ünlüsü halife Muaviye'nin de saray doktorluğunu yapmış olan ve ayrıca şair ve düşünür olarak ünlü Masur'dur. İskenderiyeli Yahudi doktor Harun,

çiçek hastalığına ilişkin ilk kitaplardan birini yazmış, bu kitap sonra kaybolup gitmişti. Arap doktor Razi, yıllar sonra çiçek hastalığını konu edinen ve günümüze kadar değerini koruya gelen bir başka kitap yazmıştır. Mansur ayrıca tıbbın hemen bütün dallarını kapsayan on ciltlik bir çalışma hazırlamış, bu çalışma yüzyıllarca Avrupa üniversitelerinde tıp öğreniminin temel yapıtlarından biri olma özelliğini korumuştur. Bütün Arap İslam doktorları içinde hiç kuşkusuz en ünlüsü, İbn'i Sina'dır.

Günümüz Avrupa'sında hala kullandığımız birçok ilacın bulucusu Araplardır. Hala kullandığımız birçok ilacın bulucusu Araplardır. Arapların çok iyi donanımlı eczacıları ve tıbbın öğrenilmesini kolaylaştırıcı büyük ansiklopedik yapıtları vardı. Birçok halife yer yer gerçek bir bilim tutkusuyla yer yer de ün düşkünlüğü ya da hırsıyla bütün bu bilimsel çalışma ve çabaları destekleyebilmek için birbirleriyle adeta yarışa girmişlerdi. Eski Mısırca, Hintçe, Faresice ve Yunanca binlerce yazılı yapıtın Arapçaya çevrilmesini teşvik edip desteklemişler, bu girişimler sonucunda söz konusu yapıtları Avrupa da tanıma olanağına kavuşmuştu. Örneğin batı, Aristoteles'i Araplar aracılığıyla tanıdı. Kurtuba'lı ünlü Abberhies de belli başlı Aristoteles yorumcularının başında geliyordu. Bilindiği gibi Aristoteles, ortaçağda Skolastik felsefenin temel direğini oluşturmuştur.

Bu hareketli düşünce hayatı, kuşkusuz öncelikle İmparatorluğun büyük kentlerinde yaygınlaşmıştı. Böyle kentlerde halka açık büyük kitaplıklar kuruldu; kent Moğollarca istila edildiğinde yalnızca Bağdat'ta böyle yirmi tane kitaplık bulunduğu söylenir. Bu kitaplar, bilim adamı

yetiştiren okullar ile bir bütün oluşturmaktaydılar. Ucuz ve rahat konaklama olanağı sunan hanların (kervansarayların) yaygınlaşmasıyla, öğrenme ateşiyle yanıp tutuşanlara büyük bir destek sunuldu. Gerek halifeler, gerek önde gelen ünlüler gerekse zengin siviller, bu tür yardımları gerçekleştirmek için birbirleriyle rekabete girişmişlerdi. Büyük vasiyetnameler bu türlü yardımlara destek sağlıyor, ayrıca fonlar kuruluyordu. Hatta sivillerin sık sık çok değerli ciltlerle kaplı kitap koleksiyonları edindikleri, ender bulunur kitaplara inanılmaz fiyatlar ödedikleri de oluyordu. Değerli bir yapıta 1500 dirhem ödedikleri görülmüştü.

Araplar doğa bilimlerinde değerik alanlarda çığırlar açtılar. Yıldızbilim, daha doğrusu yıldız falı, gökbilimin gelişmesini de beraberinde getirdi. Yıldız falına inanma alışkanlığı çok eski çağlara kadar gider. Ama yeniçağın büyük ve ünlü kimselerinin bile yıldız falına başvurmaktan çekinmedikleri bilinir. Wallenstein ve Napoleon bunlardan yalnızca ikisidir. Matematik ve fizik bilimi Araplarda gökbilim ile yan yana gelişiyor; bu iki alanda da önemli adımlar atılıyordu. Bağdat yolu üzerindeki gözlem evinde güneşin yörüngesi hesaplanmıştı.

Bu yörünge daha sonraki  yüzyıl içinde beş kez daha hesaplandı. Arapların hesaplanmalarıyla daha sonraki hesaplamalar arasında hemen hemen hiç fark yok gibiydi. Onlar, 23 derece 35 dakika, olarak hesaplamışlardı; daha sonra bulunan sayı ise 23 derece 27 dakika 30 saniyedir. Araplar ayrıca dünyanın yuvarlaklığı nkoşulundan hareket ederek bir enlemin derecesini de lmşlerdi. Dünyanın yuvarlaklığı fikrini herhalde Ptolemaeus'dan (Batlamyus)

almışlardı. Gerek bu düşünürün gerekse Hintlilerin gökbilim tabletleri Arapçaya çevrildi. Son derece geliştirilmiş büyüteç ve merceklerle yapılmış teleskoplara sahip olan Araplar, büyük bir olasılıkla güneşin lekelerini de daha o zamanlar fark etmişlerdi. Gökbilimci Abdurrahman Sufi, yıldız ışığını ölçüm değerlerini düzeltmeye çalışmış, matematikçi El Hasan, sarkaç hareketi yardımıyla saat ilkesine göre zaman ölçümü yapmıştı. Bilindiği gibi ünlü halife El Reşit, Alman imparatoru Büyük Karl'a mekanik aksamı ve işlenişi bir sanat harikası olarak kabul edilen çok değerli bir su saati hediye etmişti. Ayın yörüngesinin güneşe en uzak noktasına ilişkin bir dizi gözlemde bulunan gökbilimci El Zarkal bu uzaklığı 49 V2 ile 50'1 dakika arasında hesaplamıştı. Yeni hesaplamalarda bu değer 50,1 dakikadır.

Avrupalılar cebire ilişkin bilgilerini de Araplara borçludurlar. Ayrıca geometri ve trigonometri alanlarında Euklid ve Arşimet'in yapıtları Arapçaya çevrildi. El Hasan bugün bile hala büyük ölçüde doğru kabul edilen bir görme kuramı ortaya atmış, ayrıca cisimlerin özgül ağırlıkları konusunda geçen yüzyılda bizde yapılanlardan daha doğru ölçüm cetvelleri oluşturmuştu. Havanın ağırlığı ve denge öğretisi alanında kuramlar öne süren El Hasan, dünya atmosferinin yüksekliğini de ölçmeyi denemişti. Bu bilgin, yüzyıllar sonra Newton'un bulacağı yerçekimi kuramına da iyice yaklaşmıştı.

Matematikte kullandığımız sayıların ikinci elden kaynağı Araplardır. Onlarda bu sayıları Hintlilerden almışlardır. Kimyanın kökeninde ise tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Simya yatar. Bilindiği gibi simya genellikle altın yapabilmenin yollarını araştıran ya da bütün hastalıkları iyileştirecek bir

hayat iksiri bulmaya yönelmiş çabaları kapsıyordu. Ne biri ne öteki bulunabildi, ama bunların yerine dünyaya yararlı buluşlar gerçekleştirildi. Örneğin sekizinci yüzyılın sonlarına doğru kimyacı Diyasar nitrik asidi ve altın suyunu bulmuş, böylece altını eriyikte çözmek mümkün olmuştur. Aynı bilim adamının değişik kimya süreçlerine ve aygıtlarına ilişkin betimlemeleri vardı. Doktor Razi, nitrik asidin elde edilmesini de tarif etmişti. Aşil Berhil, fosforun elde edilme yöntemini buldu. Barut Araplarda gene sekizinci yüzyılda kullanılmaya başlandı. Araplar barutu kükürt, nitrik asit ve mangal kömüründen elde ediyorlardı. Ama barutun ateşli silahlarda kullanılması çok daha sonra gerçekleşmiştir. Ayrıca Avrupa'nın ancak 16. yüzyılda öğrenmeye başladığı yapay yoldan buz elde etme yöntemini de Araplar daha o yıllarda biliyorlardı.

İspanyadaki Arapların yanında incelemeler yaptıktan sonra Rheims piskoposluğuna getirilen daha sonra da 1000 yılında Silvester II adıyla papalığa seçilen Gebert adlı Hıristiyan din adamının yazılarından, Vitriol, şap, göztaşı, soda, alkali, nişadır vb. maddelerin de Araplarca bilindiği anlaşılmaktadır.

Papa II Silvester'in de 1004 yılında zehirlenip öldüğünü anımsatalım. Hıristiyan çevrelerinde papanın gizli becerilerine ilişkin korkunç söylentiler yaygınlaşmıştı. Bu söylentiler onun ölümünden sonra da yıllarca dillerde dolaşıp durdu. Sözde papa, bu gibi becerilerini ve hünerlerini şeytanla yaptığı bir pazarlığa dayanarak dinsizlerden öğrenmiş, sonunda da canını şeytana teslim etmek zorunda kalmıştı.

Araplar zooloji, botanik ve mineraloji alanında da çalışmalar yapmışlardı. Ama bunlar öteki alanlardaki kadar önemli

sayılmazlardı. Araplar zooloji konusundaki görüşlerinde Aristoteles'e bağlı kalmışlar, ama botanik alanında oldukça başarılı çalışmalar ortaya koymuşlardır. Araplar bitkilerde de cins farkı bulunduğunu, ayrıca bitki özünün ve bitkilerin periyotlarının özelliklerini biliyorlardı. Mineralojide özellikle Biruni, mineral ve metallerin özelliklerine ve yoğunluklarına ilişkin incelemeler yapmış ve kendi buluşu olan bir su terazisiyle, sonuçları nerdeyse bugün bizim bulduklarımızla aynı olan ölçümler yapmıştı. Değerli taşların oluşumu konusunda Arapların kendilerine özgü bir kuramları vardı; bunların kuruluk ile nem, ısı ile soğğun karşılıklı etkileşimleri sonucu, bir süreç içinde, öteki madenlerden çıktıkları yollu bir kuramdı bu.

Araplar, oldum olası köklerine gelişmelerine ve ait oldukları kabilelerin eylemlerine ilişkin tarihe büyük ilgi duymuşlar. Bu yüzden de büyük ve güçlü bir imparatorluğun efendileri olur olmaz, bu imparatorluğun da tarihini eksiksiz yazma, imparatorluğa bağlı ülkelerin ve her eyaletin tarihini de öğrenme isteğini duymuşlardır. Peygamberin ve onun hemen ardından gelen halifelerin söylediklerinin derlenmesiyle, tarihsel eylem ve olaylarında kaleme alınma süreci başlamış oldu. İncil'in dünyanın oluşumu söylencesiyle inilti bir biçimde, hem Arapların hem de onlarla temas etmiş ülkelerin gelişme tarihlerini anlatan büyük tarihsel yapıtlar ortaya çıktı. Halife saraylarında önemli olayların tamı tamına kaydedilmesine özellikle dikkat edilmekteydi. Bu kayıtları yapmakla görevli, sürekli vakanüvisler (yazıcılar) vardı ve geçmişteki bir halifenin yaptıklarını ya da tarihsel bir olayı belirlemek gerektiğinde, bunların yapıtları getirtilip onlara bakılırdı. Ayrıca alfabetik sırayla yazılmış karşılaştırmalı

tarihçelerde, önde gelen ailelerin ve kabilelerin kökenleri ve geçmişlerini, tarihsel olayları ve peygamber ailesiyle ilintili her şeyi bulmak olasıydı.

En eski ve en ünlü tarihçilerden bir sayılan Handani'nin yalnızca güney Arabistan kabilelerinin tarihini içermekle kalmayıp aynı zamanda ülkenin topografyasını tarihsel yapılarını, eski dillerini ve yazılı başyapıtlarını da anlatan bir kitabı vardır. Masudi adlı bir Arap bilginin İran, Hindistan, Seylan ve Madagaskar'dan başka imparatorluğun geniş toprakları içinde kalan Hazar Denizinden Kızıl Denize kadar uzanan bölge içinde yaptığı uzun ve kapsamlı gezilerde gördüğü ülkeler, halklara ve koşullara ilişkin gerçeğe uygun bir tablo sunduğu bir yapıtı vardır. Biruni'nin bir krolonjisi birde Hindistan'ı anlatan yapıtı vardır. Bu bilgin aynı zamanda çok önemli coğrafya ve gökbilim bilgileri ve hesaplamalarıyla da ün salmıştır.

Coğrafya literatürü arasında, Istahri'nin Pers ülkesini, ülkenin ticareti, ürünleri, zanaatları, halkın durumu ve koşullarını anlatan çok değerli bir yapıtı bulunmaktadır. Bir başka önemli çalışma da Hindistan ve İspanyadaki bölgeler dışında bütün Arap imparatorluğunu gezip hemen her yerde bir süre kalarak incelemeler yapan ve yaşadıklarını olduğu gibi aktaran Mukaddesi'nin 9. yüzyıldan kalma yapıtıdır. Önde gelen Arap edebiyatı araştırmacılarından biri olan doktor Sprengler'in kanısına göre, hiçbir dönemde, hiçbir yerde, bu kadar çok gezmiş, bu kadar kesin gözlemlerde bulunmuş ve topladığı gereci böylesine planlı işleyip değerlendirmiş başka bir coğrafya bilgini kesinlikle yoktur. Böyle, gezip gördüklerini

ve yaşadıklarını derleyip kapsamlı yapıtlara çeviren birçok gezgin bilim adamına rastlamak olasıdır.

Araplar yerbilim (jeoloji) incelemeleri de yaptılar. Ünlü İbn-i Sina daha o yıllarda vulkanizm ile -bütün taşların denizlerin artıklarından oluştuğu ilkesine dayalı-neptünizm kuramlarını ortaya atmıştı, oysa bunlar bizim doğa bilimlerinde daha yakın zamanlara kadar ayrı ayrı ele alınan ve suskunlukla geçştirilmiş kuramlardı.

İnsan bilgisinin hemen her alanındaki bu düşünce hareketleri, elbette asıl kuramsal bilgi alanını oluşturan felsefede de kendini gösterecekti. Sami ruhu, yapısı gereği kuşku ve eleştiriye çok yatkındır. Kuşku ise tüm bilgi ve araştırmaların vazgeçilmez önkoşuludur. Daha önce, Arap bilginlerinin Kuranı ve sünnet'i incelerken, doğruyu gösterecek bir inceleme için kuşkuyu atlanmaz bir önkoşul olarak aradıklarını söylemiştik. Öte yandan çeşitli din ve mezhep üyelerinin önemli din sorunlarını tartışmak üzere bir araya geldiklerine de değinmiştik. İspanya'dan bir Ortodoks Müslümanın, Bağdat'ta yaptığı geziden sonra orada katıldığı tartışmaları dostlarına anlattığı betimlemeleri büyük bir hayretle okuyabiliriz. Söz konusu kimse başına gelenleri şöyle anlatıyor: "İki kez toplantılarına katıldım, ama üçüncüsüne gitmeye doğrusu sakındım. Niçin mi? Düşünün bir kez, ilk toplantıda koyu Ortodoks Müslümanların ve ana ilkelerinden farklı düşünen (heterodoks) Müslümanların yanı sıra, ateşe tapanlar, materyalistler, tanrıtanımazlar, Yahudi ve Hıristiyanlar, kısacası, her çeşit dinsiz vardı. Her mezhebin (tarikatin) özgün görüşlerini savunan bir konuşmacısı bulunuyordu. Bunlardan birinin önderi, kapıdan içeriye

girdiğinde herkes saygıyla ayağa kalkıyor ve mezhep başı yerine oturmadan kimse yerinden kımıldamıyordu. Salon neredeyse tıka basa dolmuşken dinsizlerden biri söz aldı ve konuştu: "Bilimsel konularda tartışmak amacıyla toplanmış bulunuyoruz, "dedi. "Herkes ön koşulumuzu biliyor. Siz Müslümanlar, kendi din kitabınızdan alınmış ya da peygamberinizden kaynaklanan sözlere dayanarak bize karşı kanıtlar getirmeye kalkışamazsınız, çünkü biz ne söz konusu kitabınıza ne de peygamberinize inanıyoruz. Buradaki herkes yalnızca insanın akıl ve mantığında temellendirilebilen nedenlere dayanabilir" diye ekledi. Bu sözler genelde alkışla karşılandı. Bu ve benzeri sözleri duyduktan sonra böyle toplantılara neden katılmak istemediğimi artık anlarsınız. Başka bir toplantıya gitmeye beni ikna ettiler. Dayanamadım gittim, gene aynı skandalla karşılaştım.

İslamiyet'in bu en parlak dönemleri ile yüzyılımıza kadar uzana gelen Hıristiyanlık arasındaki fark ne kadar büyük. Burada anlatılan tartışmalara benzer bir tartışma, bundan belli bir süre önce bizim üniversitelerimizden birinde yapılacak olsa, ya da kürsüde böyle bir tartışma açılrsa, ilintili öğretim görevlisi işinden gücünden olurdu. Kendisinden hiçbir dine bağlı olmayan düşüncelerini saklı tutması isteğine yanaşmayan bir profesörün, bugün bile üniversitede kendine bir yer bulması olanaksız gibidir. Eski Alman filozoflarının anlaşılması güç bir dil kullanmalarının nedeni, herhangi bir kovuşturma ya da tepkiyle karşılaşmadan dili özgürce kullanmama endişelerinden kaynaklanmaktadır. Düşünür Talleirand o ünlü konuşmasını yapana kadar, düşünürler dili, düşüncelerini gizlemekte kullanıyorlardı.

Bu felsefi mücadelelerin ve araştırmaların sonucunda, akıl yürütmelerini serinkanlılıkla en uç noktalara kadar götüren akılcı felsefe okulları türedi. Bu rasyonalist okullardan biri, kaderin önceden belirlenmiş olduğu (pradestination) ve kimin günahsız yaşayacağının gene tanrıca belirleneceğini ileri süren öğretiyeye karşı çıkan Mütezellimlerdir. Bu görüş, yalnızca Kuranda yer almakla kalmaz, aynı zamanda Hıristiyanlığın ünlü düşünürü Aziz Augustin ve daha sonra Kavlin tarafından da savunulmuştur. Mütezellimler bu öğretiyeyi çürütmeye çalışmışlar ve yerine insan iradesinin özgürlüğü (irade-i cüziye) anlayışını getirmişlerdir. Onlara göre biricik belirleyici güç insan aklı ve mantığıydı. Bir insan ürünü olan Kuran, Tanrı'ya hayranlık duyan bir adamın öğretisinden başka bir şey değildi. Ama daha sonraki dönemlerde Ortodoks (koyu) Müslümanlar, tıpkı koyu Hıristiyanların İncil ile ilintili tutumlarından gözlemlediğimiz gibi, Kuran'ın bizzat Tanrı'dan geldiğine ve insan tarafından ortaya konmuş bir yapıt olmadığına herkesi inandırmaya çalıştılar. İşte bu öğretiyeye gene en sert biçimde Mütezellimler karşı çıktılar. Bu mezhebin klasik öğretiyeye aykırı görüşleri uzun süre halifelik sarayına egemen olmakla kalmadı, kimi halifeler, eksiksiz bir tanrıtanımazlığı bile benimsemişlerdi. Ozan Ebul Ala'nın şu sözleri ünlüdür: "İnsanlar iki sınıfa ayırırlar; ya akılları vardır inançtan yoksundurlar, ya da inançları vardır akıldan yoksundurlar."

Ebül Maali ve İbn-i Sina tam bir panteizmi savunmuşlardır. Daha sonra (ölümden sonra) ödüle ve mutluluğa kavuşabilmek için iyilik yapıp erdemli yaşamak gerektiğini ileri süren din görüşüne bencilliğe dayandığı ve gerçekte ahlaksal törelerin yıkımına yol açacağı kaygısıyla karşı

çıkılmışlardır. Biricik mutluluğun erdemlilik olduğunu savunarak, erdemli davranışın salt kendi kendinin nedeni olması, başka bir ödül beklenmemesi öğretisini savunmuşlardır. Onlara göre insan ruhu, ölümden sonra bedeni terk edip kendisine geri döneceği, evrenin her köşesini tutmuş, tek ve büyük ruhun bir parçasıdır.

İslam felsefesinde Dehriyyuncular (zamancılar) daha da ileri giderek tam bir materyalist felsefe savundular. Bunlar dünyanın başlangıcı bulunmadığını ve sonsuz olduğunu söylüyor, bu bakımdan bir başlangıç nedenine, bir yaratıcıya gerek bulunmadığını ileri sürüyorlardı. Duyularla algılanmayan hiçbir bilginin bilgi olmayacağını ileri süren zamancılar, sonsuzdan gelip sonsuza giden tek kalıcı gerçeğin zaman olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre dünyada (evrende) hiçbir şey yok olup gidemez, cisimlerin dış biçimi ve maddeleri değişir durular ve birbirlerine karışırlar, ama maddenin kendisi neyse o kalır. Dehriyyun filozofları, yeni biçimlenmelerin nedeni olarak tabakaların dairesel titreşimlerini gösterirler. Bu dairesel titreşimler, başlangıçsızdırlar ve bunlar dünya eter tabakası içinden gelmişlerdir. Burada modern materyalizmin temel içeriliğini karşımızda buluyoruz. Bu türden düşüncelerin, dine inananların arasında ne büyük korkular yaratmış olabileceğini tahmin etmek güç olmasa gerek. Din adamlarının yanı sıra dünyevi otorite (siyasal güçler) de her türlü otoritenin ve dinsel inancın temellerini sarsan bu öğretilerin halk arasında yaygınlaşıp benimsenmesi durumunda kendilerini bekleyen tehlikeyi yavaş yavaş kavramaya başlamıştı. Dinin Ortodoks kanadı ağırlığını duyurunca, bu türden öğretilerin yayılmasına ve öğretilmesine karşı sert yasaklar getirildi. Bir süre Doğuda

da tıpkı Avrupa'daki gibi dinsizlerin izlenmesine başlandı. Felsefi içerikli polemik nitelikli kitapların satılması yasaklandı, hatta fanatik halife Kadir, özgür düşüncelilere karşı resmi bildirimler astırmaktan geri kalmadı.

Ama bütün bu önlemler ve izlemelerden önce, halk kitlelerinin olgunlaşmamış sosyal ve düşünsel düzeyi, söz konusu görüş ve öğretilerin, statüko karşısında ciddi bir tehlike oluşturmasını önlüyordu.

Bir yandan bu izlenimler ve yasaklanmalar öte yandan rahat bir hayata gösterilen eğilim, düşünce hayatı bakımından olumsuz etkiler yaparak araştırma ve incelemelerin gitgide yüzeyselleşmesine yol açtı. Sonuçta bir tür edebiyat proleteryası ortaya çıktı. Alıntılarla, şiir dizeleriyle, dil ve edebiyat alanından esprilerle donanmış çok sayıdaki bu gezgin sanatçılar ordusu, oradan oraya gezerler aydınlık düşünceli bir çevrede kendilerine talep olduğunda, tüm sanat ve hünerlerini ortaya dökerlerdi. Bu gelişme, yeni tür bir duygulandırma sanatıydı; bu edebiyat, "Çingeneleri" zenginlerin ve büyüklerin oldukça hoşlandıkları dalkavuk sanatını da iyi becerdiklerinden, destek görmeye kalmayıp iyi para da kazanıyorlardı. Sonunda ölçü kaçıp bu tür gezgin sanatçıların sayısı iyice kabarıklaştıkça, bu zihinsel ve akrobasi sanatı da kendiliğinde körleşerek yok olup gitti.

Bu her türlü maddi olanaktan yoksun, yoksul edebiyatçıların çoğalmasında, yüksek okullarda eğitime açık bol bol yer bulunması, ayrıca burslar ve benzeri destekler elverişli bir zemin hazırlamışlardı. Varlıklı kimseler arasında bu yönde gerçek bir rekabet vardı. Ortaya çıkan başarının da gösterdiği

gibi, bu rekabetin kötü, olumsuz sonuçlarının yanında iyi ve olumlu sonuçları da olmuştur.

Çok erken dönemlerden başlayarak, salt bilimsel literatürün yanı sıra, el zanaatları ve öteki beceri alanlarında da uzmanlık yazıları ayrı bir öbek oluşturmuşlardır. Tarım ve ziraatta ilişkin literatüre daha önce değinmiştik. Ayrıca silah öğretimi, savaş tekniği, itfaiyecilik alanlarının yanı sıra, baharatlar, porselen ve çelik üretimi konusundaki yazılarla, hile ve sahtekarlık gibi konularda da bir literatür oluşmuştu. Böylece Arapların bilimsel ve yazınsal gelişmesine, kısaca değinmiş olduk. Şimdi de şiir sanatına geliyoruz.

Arap edebiyatının poetik ve tarihsel değeri çok yüksektir. Bu edebiyat yalın ama alabildiğine etkili bir dille, halkın hemen her türlü yaşam koşulu içinde ve kültür basamağındaki duygularını, duyarlılıklarını, anlayış ve görüşlerini gerçekçi bir yoldan yansıttığı gibi, Arap halkının gelişmesine ilişkin belirgin bir tablo da sunmaktan geri kalmaz.

Arap insanının duygusal etkilere gösterdiği duyarlılık çok büyüktür ve bu özellik, içinde yaşadığı aydınlık, coşkulu doğanın bir sonucudur. Gün boyu hemen hemen kesintisiz ışılan güneşin engin ışık denizi içindedir; insanın bakışlarının, en ırak köşelere kadar uzanmasını sağlayan temiz havanın tadını çıkarır; ülkenin gürültüsünün tekdüzeliğinin değişmesi akşamlarla başlar; akşamları Arap insanının hayal gücü, ışıldayan yıldız göğünün etkisiyle harekete geçer ve bu gökten adeta beslenir. Ülkenin doğası sonuçta insanın kendisini bedensel olarak iyi hissetmesini, sağlıklı olmasını hayattan zevk duymasını, yürekli ve kendine güvenen biri olmasını sağladığı gibi, şiirsel (edebi) duyarlılığa

da elverişli katkı yapar. Bu bakımdan Arap insanı şiir ve anlatı sanatını oldum olası sever. Halifelik döneminde, imparatorluk en parlak dönemine ulaşmış ve değişen koşullarla birlikte ülkenin niteliği ve zevkinin de değişmesine karşın, ozanları ve masal anlatıcılarını dinleme eğilimi hiç azalmadan varlığını korumuştur.

Arap edebiyatı, tıpkı kültürü gibi, üç gelişme basamağından geçmiştir. Birinci aşama, henüz ataerkil kurumların varlıklarını korudukları ya da ağırlıkta olduğu aşamadır. Bu aşamanın edebiyatı, katıksız ama derin duyarlılıklarla bezeli bir doğa şiiridir. Bu edebiyat çöl hayatını, çobanlığı ve tarım hayatını av serüvenlerini soygunları anlatır ve Arap insanının güney kanı nedeniyle değerini çok iyi bildiği güzel kadınların bedensel çekiciliklerini büyük bir zevkle betimler.

İmparatorluk yerine oturup sağlamlaştıktan ve kent hayatı insanlar üzerinde belirleyici etkiler yapmaya başladıktan sonra, edebiyat ikinci aşamaya girmiş, bundan böyle yeni imparatorlukta yaşam biçimlerini ve toplumu anlatmaya başlamıştır. Bu dönemlerde savaşları, kavgaları, vb. betimleyen şiirlerin yanında, savaşçıların büyük yiğitliklerini, düşman karşısındaki şövalyece davranışları öven, tutsaklık durumlarını anlatan yapıtlara da rastlanır. Ayrıca görkemli konut ve akçelerin, meyhanelerin ve içki alemlerinin, aşk serüvenlerinin, kentteki avareliklerin ve kalabalığın konu edildiği şiirlerde vardı.

Ayrıca bu dönemin edebiyatı, hem yüksek devlet memurlarını hem de sivilleri hedef alan ve gerek bireylerin, kişilerin gerekse kastların (kurumların) zaafalarını, kusurlarını ortaya koyup eleştiren hicivleri, taşlama ve yergileri içeren şiirlere

de yer vermiştir. Ayrıca üst tabaka insanının cinsel heyecanlarını, serüvenlerini körükleyici, açık açık cinsel konulu şiirlerde vardı.

Edebiyatın üçüncü aşaması, imparatorluğun en parlak döneminin sonlarıyla çöküş döneminin başladığı zamansal araya rastlar. Bu dönemin şiiri, daha çok kutsal, yüce, manevi değerleri över, şarkı ve şiirler, bu alandaki çabaları ya eleştirip, yanlışlara saldırır ya da onları göklere çıkarırlar. Temaları dine ve ölümsüzlüğe yöneliktir bu şiirlerin. Dünyanın ve insanın var oluşu ve yok oluşu, Allah'ın özü, evrenin var oluş amacı, şiirlerin konularını oluşturur. Panteizm, ateizm, materyalizm ve nihayet karamsarlık, birer akım olarak bu şiirde en parlak temsilcilerini bulmuşlardır. Kısacası Arap edebiyatı, Avrupa'nın ilk uygar halklarının bugüne kadar aşağı geldiği ya da aşmaya hazırlandığı bütün gelişim aşamalarından çok önce geçmiştir.

Bay Von Kremer'in hem Arabistan'ı hem de Arap insanını çok iyi tanıtan ve bu konuda geniş bilgiler veren kusursuz incelemesine dayalı, seçkin yapıtlarındaki şiirlerden buraya kimi örnekler almak istiyoruz. Geceyi çölde geçiren bir yolcuyu anlatan bir şiir de:

Dur durak demeyen gezginiyim ben kayalık uçurumların
Cinlerin, perilerin, hayaletlerin fısıltılarından geçilmeyen,
Koyu karanlık bir geceydi, tıpkı karayağz bir at gibi,
Geniş bezlerin simsiyah çapaklarıyla örtülmüş sanki,

Uyanık geçirdim geceyi, ama yol arkadaşlarım,

Başlarını salladılar, uykuya yenik düşüp,

Şirca çiçeğinin taçlarını sallaması gibi.

Ve karanlık deniz dalgaları gibi üstümüze geliyordu

Alacalı baykuşun bağırdığı, kılavuzumuzun bile şaşırıp kaldığı

Ve gezginin korkudan aklının dağıldığı, çöl

Herkesi ürküten tehlikelerle.

Çölde yaşayan Arap, soygun yapmaya kalkışınca, yola gece çıkar, yan ve gizli yollardan işini bitireceği yere sessiz sedasız ulaşır, sabahı bekler ve herkes uyku rehaveti içindeyken, gün doğar doğmaz saklandığı yerden şimşek gibi çıkar, avının üstüne çullanır, atları, develeri, sürüleri, kadınları, artık neyi bulursa kapar ve ganimetleriyle birlikte, yine geldiği gibi hızla, ortadan kaybolurdu.

Bu şiir, gecenin çöldeki ürkütücü ve ürpertici görkemine ilişkin sayfalar dolusu düzyazıdan çok daha iyi bir fikir verebilir. Eski ozanların en ünlülerinden biri olan Emr ül Kays sık sık kuraklık çeken ve gerekli yağmuru ender alan bir ülkede ansızın kopagelen bulutlarla birlikte bastıran sağanağı betimliyor:

Bir bulut, açılmış kucağıyla,

Yeryüzünü kaplarcasına salınıyordu, sessiz ve iri.

Çadırların kazıkları göründü, yağmur kesildiğinde,

Ve örttü onları, seller gibi yağdığında.

Kertenkeleler gördün, kurnaz, hafif,

Ayaklarıyla kürek çeken, yerden kesilmiş,

Selin içinden otlar bitti, başlar gibi,

Koparılmış, bir peçenin sardığı.

Bir başka şiir, çiftliği anlatıyor ve her dizeden, alçak gönüllü, hayatından memnun bir kişinin duygularını okumak mümkün, Sade debdebeden uzak, azla yetinen bir yaşama tarzı, insanın mutlu olması için zenginliği aramasına meydan vermez. Böyle bir yaşama tarzına gerek kent yaşamı gerekse kentin hazları yabancıdır. Böyle bir mutluluğun nasıl övüldüğüne kulak verelim:

Eğer deven yoksa, kart erkeklerinin boynuzları sopa gibi olan keçilerle yetin.

Yağmurun bol suları altındaki Sitar'dan Gisel'e kadar uzanan çayırları dolaşır dururlar;

Çoban onlardan birini sağmaya gelince, sanki kendi aralarından birine yönelikmiş gibi, meleyerek yakınma şarkıları söylerler.

Dolgun butlarıyla sağa sola öyle salınarak yürürler ki, insan, onların, üzüntülerini göstermek için sağrılarına dolu su kovaları, astıklarını sanır.

Evimi kaymak ve tereyağıyla doldururlar ve bu zenginliklerle memnun olmak gerekir; çünkü aç ve susuz kalmamamız için yeterlidirler.

Arap insanının yaşamaya yönelik, hazzı ve zevki hedef alan duygularını da aşağıdaki şiir betimliyor:

Yaşamın zevkini çıkarmaya bak; çünkü kurtulamayacaksın

Yok olmaktan sen de.

Çılgınca içki alemlerinde

İster soylu olsun ister satılık,

Antilop yavrusu gibi beyaz, ya da tunç kahvesi tanrıçalar gibi güzellerle,

Mest olup git sen de.

Özellikle son dizelerde, başlarda da söylediğimiz gibi, daha Muhammed döneminde, kentlerde belli başlı güzel kadınların parayla aşk yaptıkları kurumların bulunduğu kanıtlanmaktadır.

Savaşların, zaferlerin üzerine söylenen, bazen tek bir kişinin, bazen bir kabilenin (aşiretin) eylemlerinin yüceltildiği şarkı-

şiiirlerde, İslam egemenliğinin adım adım yayılışını anlatan sayısız savaş ve m¼cadele betimlenir.

Ama zamanla ordulara, savaşlara, sakin bilgece yaşamayı yeğleyen, savaştan zevk almayan, ¼rneđin, kendisine ilişkin inanılmaz efsanelerin, masalların anlatıldığı Hindistan gibi uzak ¼lkelere yapılan seferlere istemeye istemeye, zorla katılan yeni bir kuşak da doğmuştur. Ozanlar, bu t¼r duygularını da ¼ok eğlendirici bi¼imlerde dile getirmişlerdir.

Arap toplumunun ataerkil gelişim aşamasında, dinsel edebiyata rastlamak hemen hemen olanaksızdır. Eski Arap insanının inancı ¼ok azdı, inanç yayılabileceği zemini ¼ok sonraları bulabildi. Kent uygarlığının yaygınlaştığı ¼l¼¼de de, Arap insanının eski duyguları, gururu ve direnci dağılıp yok oldu. Aşk şiiirlerinde bile, o eski, yiğit, gururlu, g¼z¼ pek hava yok olup yerine ince duyarlılıkla bezeli, inan¼la karışık bir anlatım geldi. ¼nl¼ aşk ozanı Waddah, sonunu d¼ř¼nd¼đ¼nde, kendi aşk şarkılarından ¼rk¼yor, s¼ylediklerinden korkuyor sanki:

Ey Waddah, neden sanki hep aşk şarkıları s¼yler durursun,

Korkmuyormusun, insanların ka¼ınamayacađı ¼l¼mden, kim olursa olsun.

Onurlandır sen duanla en y¼ce olanı ki, G¼¼lendiyesin sana y¼nelmiř adımılarını.

Allah'ın yargısını, senin eylemine bakarak verdiği yerde, seni kurtarabilecek adımı.

Gelgelelim bu tür duygularla bezeli akımların tam karşısında yer alanlar da vardı. Ölçüsüz, sınır tanımayan zevk ve sefayı, hazzı, çılgınca içki alemlerini, aşk oyunlarını, her türlü cinsel taşkınlığı yaşayarak hayatın tadını çıkaran, kitlelerin dinsel inançları, gelenek ve görenekleriyle alay eden, eğlenceden eğlenceye, zevkten zevke koşarken, har vurup harman savurdukları servetleri, binlerce yoksulun hakkını gasp ederek edindiklerine aldırış etmeyen üst tabakanın, bu yaşama tarzının duygularına karşılık gelen şiirlerdi bunlar.

Von Kremer'in, alman ozanı Heine'nin öncüsü sayıp, onunla karşılaştırdığı ve ince, alaylı, duyarlı şiirinde, en uç sınırlara kadar giden, kibar ve soylu insanların zevklerine hitap eden, sarayların ozanı Ebu Novas, üst tabakanın aradığı ozandı. Onunla aynı çağda yaşayan ve Kufe'de bir çanak-çömlek ticarethanesi işleten arkadaşı Ebu Ataja ise halkın duygularının ve özellikle küçük orta sınıf duyarlılıklarının temsilcisi sayılabilirdi.

Çok sayıdaki şiirleri arasında büyük bir didaktik şiire de rastlarız. Bu şiirin özdeyişleri, dönemin orta tabaka insanının ahlak anlayışının bir yansımasıdır.

Günlük ekmeği bulduğuna şükret kardeşim,

Yeter bu kadarı bile, nasılsa var sonunda ölüm.

Akıl insana bilgece öğüt verir;

En güzel zenginlik, soylu bir eylemdir.

Zenginlik, avarelik ve bolluk,

Bıkkınlık uyandırırılar ve de yozluk,

En iyi, tok gözlülük korur g nahtan

Akıl y n bulmalıdır, kuşkuya bakaraktan

Kokladın mı hiç cimriliği,

Daha berbat bir koku burnuna geldi mi?

Kimi ozanlar yüksek tabakadakilerin har vurup harman savuran düşüncesiz yaşama tarzlarına karşı bir muhalefet oluşturmuşlardı. Bunların şiirleri ve  zdeyişleri, halife imparatorluğunda da toplumsal karşıtlıkların, yavaş yavaş kitlelerin bilincinde yer etmeye başladığını göstermekle birlikte, bu kitlelerinde tıpkı orta ağ Hıristiyan Avrupa'sında acı çeken yoldaşları gibi, üst tabakalardakilerin keyfi davranışlarının  n n  nasıl alınabileceğini ve kendi durumlarının nasıl düzeltilebileceği konusunda herhangi bir fikirleri ya da bilgileri olmadığının kanıtıdır. Toplumu belirleyen ekonomik yasalara ilişkin bilimden de tıpkı Hıristiyan ortaçağı gibi habersizdi Arap kitleleri. Ekonomi bilimi, yeni çağın evladıdır ve bu bilim doğuş ve gelişmesini kutlayabilmek için Arap imparatorluğunun sunduğundan çok farklı toplumsal koşulların oluşmasını beklemek zorundaydı.

Miladi onuncu, Hicretin dördüncü yüzyılında yaşamış olan Ebu Firaz, Arap imparatorluğunun en önemli ve ünlü ozanlarından biriydi. Prens soyundan gelen Ebu Firaz, o çağın idealizminin temsilcisidir. Mümin, yürekli, dürüst, ahlaklı ve soylu bir kişi olan ozan, çoğu büyük ve soylu kimsenin sürdürdüğü sefahat dolu, taşkın ama kuru hayattan

hoşlanmaz. Düşünceyi dışa vururken kullandığı plastik ifade ve ince duyarlılık yönünden öteki ülkelerin en iyi şiirlerinin bile gerisinde kalmayan şiirleri arasından seçilmiş aşağıdaki iki kısa şiir bu nitelikleri iyice göstermektedir:

Sevgili cananım, bırak yakınmayı,

Sayılı değil mi herkesin ömrünün günleri

Bundan işte ey sevgili, sabır ve cesaretle,

Arkadaşın senden alıp götürdüğünü göğüsle,

Ölen babana yas tut

Hep peçenin içinde,

Ama seslenirsen eğer bana ve ben kalırsam sessiz,

Mezarda yattığımdan, o zaman de:

Ebu Firaz, ey delikanlı, şanlı, Erdemli!

Gençliğinin tadını çıkarmak sana çok mu görüldü?

Ve birincisinden farklı olarak daha cüretli, daha farklı duyguları dile getiren bir şiir:

Hiç unutamam kızların dediklerini:

Bu mızrak yarası yüzünü berbat etmiş!

Ama benim cananım öfkeyle demişti ki:

Kim bana onun aşkını çok görürmüş?

Benim hoşuma gidebilmesi için bir kere,

Taşınması gerekir prensimin yüzünde yara bere!

Çöküş aşamasına çoktan girmiş imparatorluğun son gerçek ama önemli ozanı 973 yılında doğmuş olan Maarrah Ebul Aladır. Ebul Ala Maarri, tıpkı Shakespeare'ın İngiltere'nin, Goethe'nin Almanya'nın ozanlarının kralları olmaları gibi, Arap ozanlarının kralıydı. Başlangıçta inançlı bir deist olan ozan, tanrıtanımazlığa ve materyalistliğe kadar gelmiş, sonunda karamsar bir ozan olup çıkmıştır. Felsefi düşüncenin ulaştığı en gelişmiş düzeyi temsil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Maarri, 1000'li yıllarda yükselme döneminin en uç noktasını geride bırakarak yavaş yavaş gerilemeye yüz tutmuş Bağdat'ta ilköğrenimini görmüş ve burada İslamiyet'in bütün düşünce akımlarıyla tanışmıştır. Uykuya ve ölüme ilişkin söylediklerine kulak verelim:

Ölüm uzun bir uykudur bitmeyen,

Uyku kısa bir ölümdür, yine değişen.

Ozan ölümden sonra dirilmeye ilişkin şiirinde şunları söylüyor:

Akıl ruhumu inceleyecekse Ruh çekip gittiğinde,

Haklısın gerçektende,

Şaşkınlığa düşmekte.

Gelgelelim göğün yükseklerinde,
Uçsuz bucaksız havanın enginliğinde,
Yeryüzündeki beden gibi toprakta,
Ruhum yok olup giderse,
İşte o zaman vay halimize!

Ozanın karamsarlığı, aşağıdaki şiirde en güçlü ifadesini bulur:

Babadır suçlusunu,
Çocukların doğmasının
İster egemenleri olsunlar kentlerdeki,
Bu onların suçunu hafifletmez ki,
Yabancılaşmasını artırır senin parçanın yalnızca Sana,
Ve artırır öfkesini sana duyduğu,
Soylulardan salar ya da din büyüklerinden,
Çünkü hiç kabahatleri yokken kendilerini,
Hiçbir bilgenin çözmeye kalkılamayacağı,
Yaşamın kargaşasına salan babalarını,
Suçlu görürler.

Ozan buradaki öğretisine uygun bir biçimde evlenmeden ve çoluk çocuksuz ölmüş, mezar taşına şunları yazdırmıştır:

Bu günahı bana karşı işledi babam

Ama ben kimseye karşı işlemiyorum günah.

Böylece Arap ülkesinde düşünce, gelişiminin olabilecek yüksek aşamasına ulaşmış oldu. Karamsarlık, tarihin her çağında, herhangi bir kültür gelişmesinin çöküş aşamasına doğru yol almaya başladığı yerde ve zamanda ortaya çıkmakta gecikmez. Maarri'nin bu son özdeyişlerinde bizim Schopenhauer, Hartman, Mailander gibi çağdaş kötümserlerin sesini duyduğu izlenimine kapılmıyor mu insan? Ayrıca birbirine benzeyen belirli kültürel dönemlerde, daha sonraki bir dönemde ve bambaşka bir ülkede yaşayanların kendileri gibi duymuş ve düşünmüş öncülerinden haberleri bile olmasına gerek olmadan, onlarınkine benzer düşünceler ve duygular taşıyabilecekleri görüşümüz de bir kez daha doğrulanmış olmuyor mu? Aşırı doymuş, kendileriyle işi bitmiş ya da insanın artık ulaştığı noktadan daha ötelere ilerleyebileceğine kuşkuyla bakan düşünürler, kurtuluşu hiçliğin içinde ararlar: İşte Buddha'nın Nirvana'sı.

Arap Kültürünün İspanya'da Gelişimi

Bugünkü İspanya, Avrupa'nın en güzel ve en verimli ülkelerinden biri ve çok erken bir uygarlığa ulaşmış olmasına karşın günümüzün çağdaş kültür devletleri içinde son sıralarda yer almaktadır. Oysa bu her zaman böyle değildi.

İspanya Roma imparatorluğunun eyaletiyken, İ.Ö.206 yılında Kartacalıların eline geçmiş ama daha sonra İ.Ö.19'da artık tamamen Romalıların hakimiyetine girdikten sonra Romanın en verimli ve zengin eyaletlerinden biri olmuştu. Yunanlılar ve Romalıların sayısız kolonileri, bu devletlerin kültürünü çok erken bir dönemde İspanyaya getirmişti. Roma imparatorluğunun egemenliği 5.yy. başlarında Vandallar ve Suenler tarafından ortadan kaldırılmış ve ülke feci şekilde tarumar edilmişti. Daha sonra göçler sırasındaki akımda Batı Gotları bunları izlemiş, Vandalları Kuzey Afrika'ya sürmüş ve zamanla tüm ülkeyi ele geçirmişlerdir. 6. yy.da Franklar tarafından sıkıştırılan ve bu zamana kadar Hıristiyan Aryan olan Batı Gotları, teslis dinini kabul ettiler. Böylece Frankların düşmanlığından kurtuldular. Ama bu kez de Roma Başpiskoposunun hakimiyeti altına girdiler. Halk için değişen bir şey yoktu. Batı Gotları yerleşimden sonra topraklarının 2/3'ünü kendi hakimiyetlerine aldılar, geri kalan bölümü de yerli halka bıraktılar. Bu halk köle olarak ya da serf olarak kullanılıyordu. O çağlarda alışagelmış şekilde boyunduruk altına alınmışlardı.

Ruhban sınıfı daha yeni yerleşmişti ki, Aryan inancına sadık kalanlar bağınazca takip edilmeye başlandı. Derken, bu vahşi takip, Roma imparatorluğu döneminden beri ülkede yaşayan çok sayıdaki yahudiye yöneldi. Bunların servetleri yağmalanıyor, çocukları ellerinden alınıp zorla Hıristiyan olarak yetiştiriliyordu. Soyluların ve din adamlarının güçlenmesiyle halk iyice yoksulluğa sürüklendi. Aile bireyleri arasındaki sonu gelmeyen çekişmelerle iyice güçsüzleşen ve soyluların karşı konulmaz baskıları sonucu, saltanatları tehlikeye giren krallar, kendilerini din adamlarının ellerine

bıraktılar. Ruhban sınıfı, durumdan yararlanıp kralları soylulara karşı korudular. Ama buna karşılık krallığı parmaklarında oynatmaya başladılar. Krallar güçlü iktidarlarına karşın tam anlamıyla ruhban sınıfının baskısı altına alınmışlardı. Örneğin 633 yılında krallardan biri, Toledo'da toplanmış olan başpiskoposların konsülü önünde zavallı bir durumda kalmıştı. Oysa Roma'daki papazların buna benzer bir zafere ulaşması için daha birkaç yüzyıl beklemesi gerekecekti. 8.yy.ın başında din adamlarının yardımıyla kral Witiza, düşürüldü ve Roderich (Rodrigo) tahta geçti. O da minnettarlığını göstermek için, Yahudileri gözden çıkardı. 90 bin Yahudi birkaç yılda zorla Hıristiyanlaştırıldı. Ayrıca intikam ve misilleme de eksik olmadı. Uçarı, akli havada bir insan olan kral Roderich, Centa valisinin Toledo'da yetişmiş olan kızına zorla sahip oldu. Kızın babası bu ayıbı duydu ve öç almaya yemin etti. Halife adına Kuzey Afrika'yı yöneten Ebu Musa'nın yaveri Tarık bin Ziyad ile irtibata geçen vali, onu İspanya'yı istilaya çağırdı. Tarık bin Ziyad, Musa ile anlaşarak 711 yılında İspanya'nın kendi adıyla anılacak olan Cebeli Tarık boğazından geçti. Xeres Dela Frontela'da, Roderich ile Tarık bin Ziyad arasında kanlı bir çarpışma oldu. Hıristiyanların çoğunlukta olmasına karşın Araplar ihanetin de yardımıyla savaşı kazandılar ve Roderich burada hayatını kaybetti. Tarık bin Ziyad büyük bir hızla ilerledi. Kıskançlık ve hasetle ordunun başına geçen Musa dağlık bölgelerle dolu olan kuzey batı kısmına kadar ilerledi ve Kantabriya, Astarya ve Galiçya ile birlikte bütün İspanya'yı ele geçirdi. Böylece Hıristiyan İspanya, Arap hakimiyeti altına girmiş oldu. Tarık bin Ziyad'a kötü davranan ve onu zindana atan Musa'nın bağımsızlık elde etmek için uğraştığı ihbar edilince, halife Güney Fransa'ya kadar

ilerlemiş olan Musa'yı ordusu içinde tutuklattırdı. Musa kırbaçlandı ve hapse atıldı, iki bin Dinar ceza ödemek zorunda kaldı ve sonunda İspanya fatihi, yoksulluk içinde göçüp gitti.

Araplar ya da Berberi'ler, (Orduda Habeşlerden gelme çok sayıda Berberi vardı.) İspanyadaki egemenliklerini kurmaya, Hıristiyan ve Yahudileri dini vecibelerini yerine getirirken serbest bırakıp, onlara karışmayarak başladılar. Toprak ve arazi -söz konusu yerin hala bir sahibi varsa- ona bırakıldı. Buna karşılık Arapça ve Arap-İslam anayasası İspanyada yürürlüğe kondu. İspanya nihayet rahat bir soluk alabilmişti. Her şey birkaç yılda neredeyse kökünden değişmiş gibiydi. Arap tarımı ve kültürü, kalıntılarına bugün bile rastlanan muazzam su kanallarıyla birlikte, ülkenin bütün eyaletlerini yemyeşil bir bahçeye çevirmekte gecikmedi. Guadiana ve Guadalkivir vadileri, bugünkü insanlara birer masal gibi gelecek zenginliğe ve görkemliliğe hüründüler. Nüfus hızla yoğunlaştı ve sadece Guadalkivir nehri bölgesinde 12 bin yerleşim merkezi ve büyük kentler kuruldu. Granada, Sevil ve Kurtuba bu ünlü kentlerin başında geliyordu.

El zanaatları, manüfaktür, ticaret ve taşımacılık örnek yollar ve limanların da katkısıyla muazzam bir gelişme göstermişlerdi ve çeşitli Arap yazarlarının belgeledikleri gibi, İspanya sanat ve el zanaatları bakımından Arap imparatorluğunun geri kalan kesimlerinden daha ileride ve ünlüydü. Kentler mantar gibi yerden bitiyor, daha önceden mevcut olanlarsa, bugünkü durumları o günkünün ancak gölgesi olabilecek bir biçimde büyüyüp genişliyorlardı.

Kurtuba görkemli ve büyüklüğü yönünden Bağdat ile rekabet edebilecek durumdaydı. Kentin yirmi sekizden fazla banliyösü, yüz binden fazla konutu ve bir milyondan fazla nüfusu vardı. Bu nüfusun 130 bini ipek dokumacılığıyla uğraşırđı. Yollar kaliteli bir biçimde döşenmişti ve akşamları sayısız fenerle aydınlatılır, Guadalquivir nehrinin kıyısında gece fenerlerin ışığında saatlerce gezilebilirdi. Bundan yedi yüzyıl sonra Londra'da tek bir sokak feneri bulunmadığı gibi, Paris'te kötü ve elverişsiz hava koşullarının egemen olduğu durumlarda insanların büyük bir sefalet içinde çırpınmaları kaçınılmazdı. Aynı tarihlerde Berlin, adı sanı okunmayan küçük bir taşra kentiydi.

Muazzam, debdebeli birer yapı olarak göze çarpan sayısız cami arasında, 19 sahanlı bir cami, bugün Hıristiyan katedrali olarak kullanılmakta ve hala hayranlık uyandırmaktadır. Büyük kentlerde, doğu debdebesine ve lüksüne sahip muhteşem saraylar, konaklar ve özel malikaneler vardı. Bu sayısız yapıdan da günümüze birçok kalıntı ulaşmıştır. Bütün bu yapıların içinde en büyüğü hala hayranlık uyandıran Granada'daki ünlü Elhamra'dır.

Bir adet, Arapları çağlarındaki Hıristiyanlardan ayırdığı gibi, onlara büyük bir avantaj da sağlıyordu: Temizlik adetiydi bu. Araplar nereye yerleşirlerse yerleşsinler, ilk iş olarak geniş, halka açık hamamlar kuruyorlardı. Oysa aynı dönemlerde Hıristiyanlar için pislik ve tiksindirici artıklar içinde yaşamak, tanrının hoşuna gitmenin belirtisi sayılırdı. Hıristiyan azizleri ve kendilerini dine adanmış kimseler, özellikle pislik ve kir içinde, börtü böceklerle birlikte hayvan gibi yaşamayı, tanrının gözüne girmenin bir yolu sanıyor, ot yiyerek beslenmekten

geri kalmıyorlardı. Yıkanmak ve üst-baş değiştirmek, dünyaya dönük çabalar sayıldıklarından, günahın da belirtisiydiler. Tüm orta çağ boyunca rahibelerin yüzleri ve ellerinden başka bir yerlerini yıkamaları kesinlikle yasak değil miydi? O da tek elle üstelik. Ayrıca Aziz Silvania'nın altmış yaşına kadar ne elini, ne yüzünü ne de vücudunun herhangi bir yerini yıkamamış olmakla ünlü olduğu, yalnızca Komünyon toplantılarına giderken parmak uçlarını suya batırdığını bilmeyen var mı? Tabenna'nın melekler kuralı yıkanmayı kafir işi diye yasaklamamış mıydı? Tersine, İslamiyet her Müslümanın her gün yıkanmasını ve tertemiz olmasını mecbur kılar. Bu olgu, Arapların lehine çok önemli bir kültür özelliğidir ve işte bu bakımdan Kurtubada başka hiçbir büyük kentte rastlanmasına olanak bulamayan bir sayıda, tam 990 halka açık hamam bulunmaktaydı.

Büyük kentler arasında Granada ve Sevilla dört yüzer bin, Kurtuba iki yüz bin nüfusa sahiptiler ve bir gezginin anlattığına bakılacak olursa, o kadar çok kent vardı ki, insan bir günde bazen üç kenti birden gezebilirdi. Ayrıca ülkenin dört bir yanında yaşanan rahatlık ve lüks, dönemin Avrupa'sıyla tam bir tezat oluşturacak nitelikteydi. Avrupa'da o dönemlerde prensler bile sersefil ahşap ya da kerpiç konutlarda otururlar, bunlarda pencere, baca diye bir şey bulunmaz, damda bırakılan bir delik baca görevi görürdü.

Ve İspanya dışındaki Avrupa'da adına kitaplık denilebilecek tek bir yer bulunmadığı gibi, ancak üniversite adına layık iki üniversite varken, İspanya'da yetmiş büyük halk kitaplığı bulunuyor ve yalnızca Kurtuba'daki kitaplığın kitap sayısı 600 binlere ulaşıyordu. Yüksek okulların sayısı on yediydi.

Buralarda Hıristiyanlar ve Museviler Araplar ile birlikte dostça, barış içinde eğitim görüyorlar, birbirleriyle yarışırçasına öğreniyorlardı. Hatta ilkokul benzeri kurumlara da rastlamak mümkündü ve okuma yazma bilmeyen Arap yok gibiydi.

Düşünce ve kültür dünyasındaki bu büyük atılımlar, Hıristiyan din adamlarının huzurunu kaçırmakta gecikmeyecekti elbette. Daha dokuzuncu yüzyılda, genç Hıristiyanların, kilise babalarını ve kutsal kitapları küçümsediklerinden ve Latinceyi önemsemeyip bunun yerine büyük bir istekle Arapça öğrenmeye çalıştıklarından ve Arap edebiyatını yuttuklarından yakınıyorlardı. Zenginlerin büyük giderleri göze alarak, sadece Arapça kitaplardan oluşmuş büyük kitaplıklar kurdukları, buna karşılık Hıristiyanlığın yapıtlarını içerikten ve değerden yoksun bulduklarından bunlara kitaplıklarında yer vermediklerini anımsatıp dert yanıp duruyorlardı. Söylenene bakılacak olursa bu gibi kimseler, kendi dillerini bir yana bırakıp yalnızca Arapça yazıp konuşuyor, edebiyatta da neredeyse Araplarınkini gölgede bırakacak Arapça yapıtlarla duygularını dile getiriyorlardı.

Avrupa'nın hemen her ülkesinden akın akın gençler İspanyaya geliyor, burada bilgi ve eğitimin yanı sıra, şövalye nezaketi edinmeye çalışıyorlardı. Çünkü bu türden davranışlar konusunda da Kurtuba Sarayı büyük bir üne kavuşmuştu. Güzel kadınların şiirle, müzik ve şarkıyla övülüp yüceltilmesi, Kurtuba'da doruk noktasına ulaşmış, buradan Fransa, Almanya ve öteki Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Kadınlarda öğrenimlerine ve sanat faaliyetlerine katılırlar, son

derece gelişmiş bir özgür toplumsal konumdan yararlanırlar, hatta çok serbest davranışlarından ötürü zaman zaman adlarının kötüye çıktığı bile olurdu.

İspanyolların özellikle ünlü oldukları incelemeler tıp alanındaydı. Kendilerini tıp inceleme ve araştırmalarına vermiş çok sayıda Hıristiyan ve Yahudinin karşısına, Araplara anatomiye yasaklayan engeller de dikilmiyordu. İspanyol doktorlar usta operatörler olarak büyük bir üne kavuştular, hatta o çağlarda kadın doktorlar ve cerrahla da vardı. On yedinci yüzyılda bütün İspanya yeniden Hıristiyanlaştırıldığında, İspanyol doktorları Avrupa da rastlanabilecek en cahil doktorların derecesine gerilediler.

Ayrıca astronomi, kimya, botanik, felsefe ve hukuk inceleme ve araştırmaları, İspanyadaki yüksek okullarda, Arap imparatorluğunun herhangi bir yerinden hiçte farklı olmayan bir biçimde sürdürülüyor, madencilik ve gemi inşa alanındaki gelişmeler, ispanyanın daha sonra bir daha hiç ulaşamayacağı bir düzeye ulaşıyordu.

Durumu en iyi olanlar, Hıristiyanların kendilerini izleyip baskı altında tuttıkları dönemlere kıyasla durumları düzelen Yahudilerdi. Araplara şükran borçlarını en iyi biçimde ödeyen Yahudiler yeni düzenin en ateşli savunucuları olup çıkmışlardı. Yahudilerin sayısı ve zenginlikleri arttıkça arttı. Ama yıllar sonra Hıristiyan haçı İspanya'da yeniden egemen duruma geçince, bu zenginlik Hıristiyanların arayıp da bulmadıkları bir ganimete dönüştü.

Buna karşılık Hıristiyan din adamları, geçmişin o güzel dönemlerini bir türlü unutamıyor, elinden geldiği her yerde ve

durumda alt sınıfların fanatizmini körükleyip galeyana getiriyordu. Dinsizler ile aynı toprakları paylaşmak, kiliselerin yanında cami ve sinagoglara katlanmak Hıristiyan din adamları için olanaksızdı. Bütün bunlara Araplardakine tamamen zıt bir hayat anlayışını da eklemek gerekir. Arap neşeli, yaşamayı seven insandı. Bedensel hazlarına din önemli bir engel getirmemişti. Bilgiyi, eğitimi severdi. Din konularında son derece hoşgörülü olan bu insan, Hıristiyan gençliği elbette kolayca etkileyebiliyordu.

Dünyayı önemsemeyip küçümseyen, bedenini çarmıhta acı çekmesini, duyumsal hazların baskı altına alınmasını vaazeden Hıristiyanlık, Müslümanlığın karşı kutbunda yer alıyordu. Yetmiyormuş gibi, eğitime ve aydınlanma çabalarının düşmanı, hoşgörüden yoksun bir dindi bu. Bütün bunlara Arapların yabancı bir ırktan oldukları ve İspanya'ya dışarıdan gelerek burayı işgal ettikleri gerçeğini de eklersek, daha büyük bir zıtlığın pek kolay düşünülemediği de anlaşılır. Sürtüşmeler ve kavgalar hiç eksik olmuyor, Hıristiyanlar da bunların üstüne üstüne gidip olayları tahrik ediyorlardı.

İlk önce, olabilecek en berbat kimselerden birinin aziz Eulogius'un önderliğindeki ruhban sınıfı, Müslümanları dönmeye zorlamak için, her çareye başvurmaya başladılar. Bunlar Müslümanlığa saldırıyor, onu hor görüyor, böylece düşmanlıkları körüklüyordu. Müslümanlığın hoşgörüsü karşısında kendi dininden soğuyan binlerce Hıristiyan'ı gördükçe bu kimselerin Müslümanlığa duydukları kin ve öfke daha da artıyordu. Ayrıca cahil kitleler Müslümanlığa karşı kışkırtıldı, İslam dini alaya alındı. Müslümanların dinsel örf

ve adetleri çiğnenmeye başlandı. Yetmiyormuş gibi, camilere ve duruşma salonlarına girilerek, her türlü terbiyesizliklerle, taşkınlıklarla duruşmalar engellendi. Böyle bir suçun cezası ölümdü. Gelgelelim, fanatik Hıristiyanlar böyle bir cezaya seve seve ve gözlerini kırpmadan razı oluyorlardı. Çünkü sonunda inançlarının kurbanı olacaktı. Bu çirkin davranışlar, gittikçe daha da berbat bir hal alınca, akli başında olanlar duruma müdahale etmek istediler ve provokasyonlara dur diyebilmek için bir piskoposlar kurulu topladılar. Bunun üzerine fanatikler ihanetten ve satılmışlıktan söz etmeye, bas bas bağırmağa başladılar. Kendi çıkarlarının, bu fanatik kimselerce korunduğunu sanan alt tabakalardan halk kitleleri, ruhban sınıfın ağzına bakıyordu. Yukarıdaki suçlamalara da inanarak, Müslümanlığa karşı saldırılarını daha da artırdılar. Derken kanlı kapışmalar görülmeye başladı, ülkenin kuzey doğusundan İspanya'ya giren İspanyol orduları ve prensleri, ülkeyi adım adım geri alıp Arapları geri püskürttükçe, bu kanlı çatışmalar da gittikçe sertleşti.

Öte yandan İspanyadaki Arap egemenliğinin durumu da değişmeye başlamıştı. Müslüman büyüklerinin Bağdat'taki halifelikten bağımsız olma istekleri İspanyadaki valilere de sıçramaya başlamıştı. Bunlardan biri 756'da bağımsızlığını ilan etmekle kalmadı, kendini de halifeliğe getirdi. Ama İspanyada da tıpkı doğuda olduğu gibi, büyükler arasında halifeliği ele geçirerek kendini halife ilan etme kavgaları eksik olmuyordu. Bunun üzerine iç savaşlar birbiri ardından patlak vermeye başladı. Bu savaşların sonunda Saragossa, Toledo, Valensia ve Sevilde bağımsız Endülüs prenslikleri türedi. Kurtuba'daki ve üst nehir bölgesindeki halifeliğin yetki ve idari alanı iyice sınırlandı. Böylelikle Hıristiyan İspanya,

Arapları yenilgiye uğratabildi. Ama ülkenin İspanyolların eline geçebilmesi için onaltıncı yüzyılı beklemek gerekti. Görkemli Granada, Endülüs'ün elden çıkan son yapıtıydı. Toledo daha 12. yüzyılın başlangıcında, Badajjz ve Merida 1231'de, Valensia 1238'de, Murcia 1241'de, Jean 1246'da, Carmana ve Sevil 1248'de ve Malağa 1287'de geri alındı. Büyük Şarلمان'ın daha 777 yılında İspanya'ya yaptığı ani saldırı, imparatoru içinden çıkılmaz bir kısıka düşürmüş, sonunda Saksonya'luların ayaklanmasıyla alaşağı edildiğine memnun bile olmuştu.

İspanyol Hıristiyanları daha önce Arapların eline geçmiş bir ülkenin efendileri olur olmaz, Endülüslülere ve Yahudilere karşı acımasız, kanlı bir zulüm başlattılar.

Kendilerine verilen sözlere karşın teslim koşullarına uyulmadı. Camiler tahrip edildi, binlerce Endülüslü (Emevi) ve Yahudi katledildi, ya da her türlü şiddete başvurarak Hıristiyanlaştırıldı. Milyonlarca insan Afrika'ya göç etmek zorunda kaldı. Kalabalık kentler boşaldı, yok oldu. Daha önce insandan geçilmeyen bölgelerde in cin gezinir oldu. Tarım, bahçivanlık, ticaret ve taşımacılık hızla geriledi. Halk yoksulluk ve sefalet içinde kıvrınmaya başladı. Yıkıp yok etme hıncı, özellikle eğitim ve öğretim kurumlarına büyük bir hırsla saldırdı. Yüksek okullar kapatıldı, kitaplar ateşe atılıp, bilimsel aygıtlar kırılıp parçalandı, böylece paha biçilmez değerler içeren kitaplklar yok oldu. Kardinal Ximenes bir milyon cildin yok edilmesi için buyruk vermiş olmakla övünürdü. Bunlara karşılık, öfkeli bir Hıristiyan taassubunun vazedildiği ve İspanya'nın kutsallığını yitirmiş topraklarını dinsizlerden arındırıp Müslüman ve Musevilerin nasıl

Hıristiyanlaştırılacağına ilişkin yollar öneren ve tartışan bir literatür yaygınlaştı. Hıristiyanlaşmak istemeyen Müslüman ve Musevilerin varları yokları ellerinden alınmakla kalınmadı, bunlar İspanya'dan sürüldüler. Binlercesi ya idam edildi ya da yakıldı. Ülkeden sürülenlerin sayısını belirlemek oldukça güç, bu sayı verilere göre 160 bin ile 800 bin arasında oynuyor.

Bu izlemeler, sürgünler öyle yıllarca değil, yüzyıllarca sürüp gitti. Her defasında fanatik bir kral ya da din adamınca başlatılıp acımasız araçlar ve yöntemlerle gerçekleştirildi. İspanya'nın kutsal topraklarının bundan böyle herhangi bir dinsizin ayağıyla kirletilmemesi ve herkesin vaftiz edilmesi gerektiği, aksi halde bütün mülkiyetinin elinden alınacağı, ülkeden kovulacağı ilkesine göre düzenlenmiş bildirimler sonunda, 1526 yılına gelindiğinde, biçimsel benimsemeleri göz önünde tutmazsak, İspanyol toprağı üzerinde tek bir "kafir" kalmayıp, herkes yeniden Hıristiyan olmuştu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi korkunç kral ikinci Filip, Endülüs Araplarının inançları ve geçmişleriyle uzaktan yakından ilintili en ufak biçimsel davranış ve alışkanlıklara bile son verilmesini istedi. Akla gelebilecek en sert cezalar uygulamaya konularak, Arapların İspanyolca öğrenmeleri bütün Arapça kitapları yok etmeleri, anadillerinde, okumama, yazmama ve evlerinde konuşmama zorunluluğı getirildi. Endülüs giyim kuşam ve kıyafeti, oyunları, eğlenceleri ve eski nazik ince davranış biçimleri yasaklandı. Kadınların peçesiz gezmeleri zorunluluğı getirildi ve yıkanmak bir dinsizlik adeti sayıldığından, halka açık tüm hamamların yıkılması kararı alındı.

Böylesine zora başvuran yöntemler karşısında Endülüs Arapları 1568'de silaha sarılıp ayaklandılar, ama yanıt yine öfkeli idamlar, odun yığınlarının üzerinde yakılmalar, mala mülke el koymalar, sürgünler oldu.

İspanyol din adamları, "İspanya toprağı üzerinde tek bir Morisko (Endülüs Arap) yaşadığı sürece, Hıristiyanlığın zaferi tamamlanmamış demektir" diye açıklama yapıyorlardı. Bunlar, ikinci Filip'i bile fazla yumuşak buluyorlardı. Domeniken rahibi Bleda, Hıristiyanlığa dönmüş bile olsa, bunun dürüstçe ve içten bir dönüş olup olmadığı bilinemeyeceğine göre, her Endülüslünün kafasını koparmanın ve daha da iyisi hepsini öldürmenin ve kendine dönmüş olanları belirleyebilme ve ödüllendirme işini Tanrı'ya bırakmanın en doğru yol olacağını söylemişti.

Fanatik çılgınlıklar yanıt bulmakta gecikmedi. 1609 yılında 3. Filip, Endülüs kökenli tüm İspanyolların ülkeyi terk etmelerini emreden bir bildiri astırdı. Bir kez daha ülkenin en çalışkan, en becerikli ve eğitilmiş, en gayretli insanları hayvanlar gibi oradan oraya sürüklendiler. Malları mülkleri ellerinden alınan Endülüs kökenli bütün bu insanlar ülkeden sürülüp atıldılar. Ülkeyi terk edenlerin birçoğu daha yolda İspanyol denizcilerince her türlü kötü muameleye maruz bırakıldılar, kadınlara tecavüz edildi, erkekler öldürüldü, çocuklar denize atıldı. Don Kişot'un ünlü yazarı Cervantes bile, bu önlemlere alkış tutmakta tereddüt etmedi. İspanyolların önde gelenleri işte böylesine fanatikleşmişlerdi.

Peki bu saçma şiddet uygulamalarının sonuçları neydi? 16. yüzyılda hala 16 bin dokuma tezgahı çalıştıran Sevil'de bu sayı 3 bine düşmüş ve nüfus dörtte bire inmişti. Daha önce

elli büyük yün atölyesine sahip bulunan Toledo, 40 bin insanı beslerken, 17. yy.da sadece on üç yün atölyesiyle yetinmek zorundaydı. Yüncülük Endülüslerle birlikte Tunus'a gitmişti. Ülkenin bütün öteki kentleri de hemen hemen istinasız aynı sonuçlarla yüz yüze kaldılar. Gerek kırsal kesimlerde gerekse kentlerde suyolları ve kanalları birbiri ardından işlemez duruma geldiler. Geniş toprak parçaları işlemeyip kaderlerine terk edildiler. Karayolları yok olup gitti ve kentlerin, köylerin, büyük bir bölümünde evlerin üçte biri, hatta yer yer üçte ikisi harabeye dönüştü. Bütün bunlara karşılık dilencilerin, rahibe ve rahiplerin sayısı çığ gibi büyüdü, dağlarda ve ormanlarda büyük haydut çeteleri toplandı.

Ticaret ve taşımacılığın çökmesiyle birlikte, gelişmelerin doruğuna tırmanmış gemicilik ve gemi inşacılığı da yok olup gitti. Eğitim kurum ve kuruluşlarıyla bilimin başına gelenlere daha önce değinmiştik. 18.yy.da ülkenin başkenti Madrit'te tek bir kitaplık yoktu. Hiçbir yerde öğretmen ve okul kalmamıştı. Bilimsel içerikli kitaplara rastlanmaz olmuş, bütün ülkede kamu hukuku, botanik, fizik ve anatomi alanında profesör bulma olanağı kalmamıştı. Eskiden kendilerine büyük değer verilen matematiksel bilimler, geriledikçe geriledi ve Salamanka Üniversitesinde Newton ve Harven'in buluşlarını öğretmek yasaklandı.

1780 yılında Madrid te yolları neredeyse adam boyu örtmüş yabancı bitki örtüsünden temizleme önerisi yapılmış, ancak bu konuda düşüncesi sorulan Madrid'li doktorlar bu öneriye şu gerekçeyle karşı olduklarını açıklamışlardı. "Kokusu büyük bir olasılıkla sağlıklı, sert ve keskin yüksek yayla havasını önlemekte yararlı olan yabancı bitki örtüsü kalsa iyi olur."

İşte bunlar, özetle, Arap-İslam egemenliği altına girmiş daha sonra yeniden Hıristiyanların eline geçmiş bir ülkenin başına gelenler. Olup bitenler çok öğretici olmakla kalmayıp bir kez daha, Hıristiyanlığın uygarlığa ve kültüre etkisi konusunda işin içyüzünü bize göstermek bakımından önemli.

Son bölümündeki saptamalar bu konuyu daha da aydınlatacak.

Son

Bir önceki bölüm İspanyadaki Arap egemenliğinin sonuçlarını ele alıp değerlendirdi; bu bölümü, Arapların Sicilya'daki egemenliklerinin sonuçlarını irdeleyen bir bölüm izleyebilir. Ama bu, daha öncekilerin yinelenmesi gibi bir şey olurdu. Bilindiği gibi Sicilya, önceleri Yunan egemenliği altında yaşadıkdan sonra, Milattan 272 yıl önce bir Roma eyaleti oldu. Sicilya Romanın tahıl, buğday ambarıydı. Ama Roma imparatorluğunun çöküşü sırasında patlak veren savaş ve ayaklanmalar, bir zamanların zengin ülkesini de gerilettiler. Ülke 476'da Doğu Gotlarının, 550'de de Bizans'ın egemenliği altına girdi. 9.yy. ikinci yarısında Araplar, Bizans egemenliğine son verdiler. Normanlar 2.yy'da Sicilya'yı ele geçirene kadar süren Arap egemenliği, İspanya'nın manevi zihinsel ve maddi koşullarına yaptığı etkinin aynısını burada da gerçekleştirdi. Tarım, el zanaatları, ticaret ve taşımacılıkla birlikte eğitim ve kentleşme alanında o zamana kadar görülmemiş ve daha sonra da bir daha görülmeyecek bir gelişmişlik düzeyine ulaşıldı. Bu gelişmelerin, Sicilya'nın hemen karşısına gelen bir zamanların kültür ülkesi İtalya üzerindeki etkileri çok verimli oldu. İtalya'da 12.yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve buradan Almanya, Fransa ve

İngiltere'ye sıçrayan ve adına Rönesans denen gelişme çağı, bu etkinin sonucuydu.

O dönemlerde ilkçağın ya da geçmişin edebiyatı hemen hemen hiç bilinmiyordu. Ara sıra yolunu şaşırılmış eskiye ait bir yazı, herhangi bir Hıristiyan manastırının karanlık mahzenlerine düşerse, ya okunmaz ya da okunsa bile, herkesten gizlenirdi. Buna karşılık kilise babalarının dine ilişkin düşünce yazılarıyla birlikte dinsel efsanelere ilişkin yapıtların sayısı büyük bir hızla arttı, çeşitli konularda neredeyse yirmi beş bin yazılı yapıt ortaya çıktı.

Hıristiyanlık, kendinden önceki eski putperest dönemlere ait yazılara ve yapıtlara karşı, oldum olası düşmanca bir tavır takınmıştı. Musevi fanatizminin beslediği, kendini ödünsüz, kesin bir hayattan el ayak çekme tutumuna adanmış bir tarikattan gelen Hıristiyanlık, kendinden önceki eski çok tanrıcı dönemlere ait yazılara ve yapıtlara karşı, doğuşundan bu yana düşmanca bir tavır takınmıştır. Musevi-yurtsever geleneklerine ve Roma'ya düşman güdülere çağrı yapan Hıristiyanlık, Roma egemenliği altında ezilen kitleler arasında asıl yayılma zeminini buldu. Romanın boyunduruğu altındaki ülkelerde yaşayan milyonlarca ezilen insanın canlarını dişlerine takarak ürettiklerini, sorumsuz bir zevk ve sefa hayatı uğruna tüketen Roma uygarlığının taşıyıcılarını bu nedenle hor görüp küçümseyen Hıristiyanlık, iyice yaygınlaşıp büyük bir destek kazanır kazanmaz, putperest dinlerin tanrılarına nasıl saldırdıysa, Roma devletine, onun yasalarına ve yöneticilerine de öyle, düşmanca ve şiddete başvurarak saldırmıştır.

Hıristiyanlığın, Roma egemenliği ve boyunduruğu altında inleyen milyonlarca insan arasına yaygınlaşması, büyük bir hızla gerçekleşti. Ama bu yaygınlaşmada, yeni Platoncu felsefenin etkisi altındaki Aziz Paulus'un sayesinde Hıristiyanlığın Musevi ulusuna özgü başlangıçtaki karakterini bir yana bırakıp uluslar arası bir niteliğe bürünmesi de önemli bir rol oynar Hıristiyanlığın düşünceleri ve öğretileri, kitlelerce, uzun süre sadece dinsel nitelikli görülmeyip, aynı zamanda önemli sosyal ve siyasal düşünce ve öğretiler olarak benimsenmişlerdi. Hıristiyanlık, tüm yoksulların ve sefillerin Romanın köleleştirici boyunduruğundan kurtulmak için çevresinde toplandıkları bayrak olarak görülmüştü. Gelgelelim yoksullar, feci şekilde aldatıldılar.

Bunların sayısı arttıkça kuşkusuz Hıristiyanların cesareti de arttı. Önderler yeni dinin, taraftarlarını Roma ordusu içinde söz dinlememeye ve itaatsizliğe çağırıyor, isyan ve ihanetler düzenleyip duruyorlardı. Eski tanrılar hakarete uğruyor, tapınaklar basılıyor, tahrip ediliyor, yıkılıyor, ya da resimler ve heykeller sanatsal değerlerine bakılmaksızın parçalanıyordu.

Hıristiyanlar bütün bunların sonucunda vatan haini ve mabetlere zarar vericiler ilan edilip kendilerine şiddet uygulayarak izlenmeye başladılar. Ama bunların yeni dine duydukları hayranlık her türlü zulme, en acımasız davranışlara bile gözlerini kırpmadan dayanabilmelerini sağlıyordu. Bunlar inançları uğruna ölen dindarlar sayılıyor, bu da yeni yeni taraftarların Hıristiyanlara katılmasına yol açıyordu. Çağın içler acısı durumu, Roma imparatorluğunun çökmesi gibi olguların yanı sıra, Hıristiyanların büyük

çabalarının da etkisiyle, az sayıda ama önde gelen Romalılar, daha doğrusu Romalı kadınların çoğu Hıristiyanların saflarına katıldılar. Böylece Hıristiyanlar büyük bir etkin güce dönüştüler.

Doğu Roma imparatorluğu Konstantin, durumu kavramakta gecikmedi. Hıristiyanları kendi gücüne alet edebilmek için Hıristiyan oldu. Gözü dönmüş bir despot, büyük bir cani olan imparator, bu özelliklerine karşın, bu eylemiyle "Büyük" unvanını aldı. Ama öte yandan Hıristiyanlık parçalanmaya başlamıştı bile. Tanrının oğlu, yani İsa, Tanrı babasıyla aynı zamanda mı yoksa ondan sonra mı doğdu, ya da Meryem bakire olarak mı İsa'yı dünya ya getirdi, gibi soruların yanı sıra, Tanrı baba oğul (İsa) ikilisinin arasında kutsal ruhun üçüncü bir öge olarak bunlarla eşit bir değer taşıyıp üçünün birlikte (teslis ilkesi) bir bütün olarak alınıp alınamayacağı sorusu, tarafların kılı kırk yararak tartışmakla yetinmeyip sonunda işi yumruklara silahlara dökerek yanıtı aradıkları başlıca sorulardı.

Ama bu iç kavgalar sürüp giderken, dinsizliğin (putperestliğin) yıkılması için gereken her şey de yapılıyordu. Devlet gücünü de yanlarına alan Hıristiyanlar, bu girişimlerini daha da etkin bir biçimde sürdürüyorlardı. Hıristiyan olmayanların tapınaklarından, heykellerinden geri kalan ne varsa, Hıristiyanlaştırılıyor, özellikle heykellere, oldukça gülünç bir biçimde Hıristiyan azizlerin ve din şehitlerinin adı veriliyordu. Kısacası, Hıristiyanlar iyice pratik olmaya başlamışlardı. Buna karşılık Hıristiyan olmayan dinlere dayalı yazılara aman tanınmıyor, kilise babaları ve piskoposlar, bunlara bir yandan lanetler yağdırırken, bunların yakılması ya

da yok edilmesi, ulaşılamayacak yerlerdeyseler, okunmasının ve incelemesinin yasaklanması için talimatlar çıkarmakta birbirleriyle adeta yarışıyorlardı. Böylece yeni kültürün büyük hazineleri de yok olup gitti. Bunların yanı sıra dinden döndürme konusunda şiddete başvuruluyor, dnmeyenler yine şiddet yoluyla yok ediliyorlardı. Bir zamanlar baskı altında tutulanlar, bu kez kendileri ve zulüm yapanlar durumuna gelmişlerdi.

Geçmişin eylemlerine ve daha önceki parlak tarihsel olaylara göndermeler yapmak, Hıristiyanlaştırma, daha doğrusu dinden döndürme çalışmalarında önemli bir yer tuttuğundan, Hıristiyan yazarlar, -ve hemen hiç istisnasız bütün din adamları- eski çağların belgelerini ve tarihsel olaylarını sistemli bir biçimde çarpıtmaya koyuldular. Bu belgeler ve olaylar havarilerin ve ilk Hıristiyanların yanı sıra, azizlerin ve kilise babalarının eylemlerine uyarlanıyor ya da doğrudan onların eylemleri ya da girişimleri olarak sunuluyordu. Bu olup bitenleri, örneğin aziz Eusebius açıkça itiraf etmekten çekinmemişti. Bu türden pratikler, daha sonra Hıristiyanların ele geçirdikleri bütün ülke halklarına uygulandı. Örneğin Galler, Walliler, Anglosaksonlar, İrlandalılar, Slavlar ve Filler bu uygulamalardan nasiplerini alanlardandır. Dini kahramanlıklar ve aziz öyküleriyle birlikte, mucizelere, rüyalara ve tuhaf belirtilere ilişkin betimlemeler, bu konularda anlatılanlar, yaygınlaştıca yaygınlaştı. Bunlar, cahil halkları rktp korku içinde yaşatma çabalarını destekliyor, böylece onları zorla boyun eğdirmek ve onlara egemen olmak daha kolaylaşıyordu.

Eski Roma yazarlarının, atalarımızın ve kuzey halklarının geçmişte içinde yaşadıkları koşullara ilişkin bölük pörçük birkaç çalışması da olmasa, bu konuda koyu bir karanlığa gömülüp kalırdık. Çünkü sayısız Hıristiyan misyoneri ya da rahibi bu konuda ne en ufak bir şey not etmiş ne de yazıp geriye bırakmışlardır. Bu yüzden birçok Avrupa halkının eski tarihine ilişkin en ufak bir bilgimiz bulunmamaktadır ve edebiyat adına o çağlardan elimize geçen çok az kaynağı da ya rastlantıya ya da Araplara borçlu bulunmaktayız. 600'lü yıllarda Papa Büyük Gregor Ciçero'nun, Livius'un ve Tacitus'un mevcut bütün yapıtlarının yakılmasını buyurmamış mıydı? Aziz Laktanitus ve Paulus'a göre kilisenin büyük ışığı Aziz Augustinus, Ptolemeus'un dünyanın küre biçiminde olduğu öğretisiyle alay edip, dünyanın düz bir plaka biçiminde olduğunu, güneşin, ayın ve yıldızların göğün kemerine sabit bir biçimde yerleştirilmiş olduğunu söylemişlerdi. Üstelik bundan bin yıldan daha fazla bir süre sonra Kopernikus, Galilei ve Newton'un öğretileri şeytanın işi sayılmıştı.

Bütün bu belirtiler olgulardan ve gerçeklerden sonra, Arap-İslam kültür döneminin bütün insanlığın gelişmesi açısından ne büyük bir önem taşıdığı artık iyice anlaşılmaktadır. Bu kültür çağı olmasaydı, o upuzun ortaçağ manevi-zihinsel alanda korkunç bir çoraklığın içinde debelenir, aşılması neredeyse olanaksız biçimde, barbarlığa geri dönerdi.

Muhammed Arap kültürünün parçalanıp gitmesine yol açan nedenleri yeterince tartıştık. Bu kültürün ve uygarlığın dağılıp gitmesinin ardından, parçalanmalar ve iç savaşlar sonucunda topraklar çölleşmiş, sık sık açlık ve veba gibi hastalıklar

ortaya çıkmıştır. Büyük toprak parçalarında insan izine rastlanmaz olmuştur. Gerçek bir kültür ve uygarlık, yoğun bir nüfus olmaksızın düşünülemez. Ama böyle bir nüfus yoğunluğu, zararlı etkileri önlemek, yararlıları kullanabilmek için inisiyatifin yanı sıra, eylem gücüne ve kavrama yeteneğine gereksinme duyar. Oysa, bu bakımdan doğunun ne iklim koşulları ve etkileri, ne de Asyalıların binlerce yıldan beri süre gelmiş töreleri, örf, adet ve gelenekleri elverişlidir. Bu özellikleri taşıyan tek halk, elverişsiz koşulların etkisiyle yenilgiye uğramaktan kurtulamadı; çöküş doğa gereğiydi.

İmparatorluk ve kültürü parçalandı, ama bir zamanlar ortaya konmuş kazanımlar, bundan böyle, insanlığın ilerlemesi için mücadelenin önderliğini yüklenen Avrupa halklarının işine yaradı.

Bu saptamaların sonucunu şöyle özetleyebiliriz: Muhammed-Arap (Arap-İslam) kültür dönemi, batmış, Yunan-Roma kültürü ve Rönesans çağından beri yeniden doğan Avrupa kültürü ile eski kültür arasındaki bağlayıcı halkadır. Avrupa kültürü, bu ara halka olmaksızın, bugünkü gelişmişlik düzeyine çok zor ulaşırdı. Hıristiyanlık, bütün bu kültürel gelişmelerin karşısında, tam bir düşman konumunda yer almıştır.

Bu bakımdan hiç de tereddüt etmeden şunu söylemeye hakkımız var: Çağdaş kültür, Hıristiyanlık karşıtı bir kültürdür. Çağımızın en ilerici kafalarıyla en gerici kafaları bu konuda aynı görüştedirler.

Les extremes se touchent, Aşırı uçlar (bu konuda) birbirleriyle birleşiyorlar. Çünkü gizleyecek bir şeyleri yok.

[1] Aynı düşüncelerin, yeterli koşullar altında geçmişten bağımsız ortaya çıkabileceği gerçeği, Hıristiyanlığın yine de birçok anlayış ve görüşü Budizm ve Brahmanizm'ken aldığı gerçeğini göz ardı ettiremez.
